

Шкільна бібліотека

Борис Грінченко

Каторжна

FOLIO

Шкільная бібліотека української і зарубіжної літератури

Борис Грінченко

Каторжна

«ОМІКО»

1888

Грінченко Б. Д.

Каторжна / Б. Д. Грінченко — «ОМІКО», 1888 — (Шкільная бібліотека української і зарубіжної літератури)

Постать видатного українця Бориса Дмитровича Грінченко безперечно важлива для української культури, адже він виявив себе як поет, письменник, публіцист, фольклорист, етнограф, мовознавець, критик, історик, педагог, перекладач, просвітницький і громадський діяч. Як прозаїк Борис Грінченко відомий кількома повістями та низкою оповідань, які наскрізь сповнені патріотичним чуттям та гострим болем за поневолення України. Особливо зворушливо автор змальовує життя і виховання дітей в тогочасних суспільних умовах, реалістично відтворюючи психологію своїх маленьких героїв. «Каторжна» – це історія дівчини Докії, обділеної материнською любов'ю та ласкавим словом. Захищаючи право живої істоти любити і бути любленою, бути захищеною у цьому жорстокому і беззахисному світі, автор постає майстром психологічної прози.

УДК 821.161.2

© Грінченко Б. Д., 1888

© ОМІКО, 1888

Содержание

Більше працював, ніж жив...	7
Поезії	10
Доки?	10
Подивись	11
Весняні сонети	12
Зорі	18
Українець	19
Зернятка	20
I	20
II	20
III	20
IV	20
V	21
VI	21
VII	21
VIII	21
IX	22
X	22
XI	22
XII	22
XIII	23
XIV	23
XV	23
XVI	23
XVII	24
XVIII	24
XIX	24
XX	24
XXI	25
XXII	25
XXIII	25
XXIV	25
XXV	26
XXVI	26
XXVII	26
XXVIII	26
XXIX	26
XXX	27
XXXI	27
XXXII	27
XXXIII	28
XXXIV	28
Приходить час	29
На волю!	30
Казки Віршами	31
Два морози (з народного поля)	31

Дівчина Леся	36
I	36
II	36
III	36
IV	38
V	38
VI	39
VII	40
VIII	41
IX	43
X	44
Дума про княгиню-кобзаря (з народного поля)	45
1	45
2	45
3	46
4	47
5	48
6	49
7	50
Оповідання та повісті	51
Екзамен	51
Без хліба	56
I	56
II	58
III	60
IV	62
V	63
Сестриця Галя	65
Ксеня	70
I	70
II	71
III	72
IV	73
V	74
VI	75
VII	76
Грицько	79
Кінець ознайомительного фрагмента.	80

Борис Грінченко

Каторжна

© Т. М. Панасенко, передмова та примітки, 2019

© М. С. Мендор, художнє оформлення, 2019

© Видавництво «Фоліо», марка серії, 2010

Більше працював, ніж жив...

*«...його велика праця, його велика любов до народу не згинуть
ніколи і в них він ще довго житиме серед вдячних нащадків»*

М. Коцюбинський

Коли заходить мова про Бориса Грінченка, одразу ж у пам'яті спливають рядки Максима Рильського: «Збирайте, як розумний садівник, / Достиглий овоч у Грінченка й Даля»... Так, мабуть, найвідоміша, ґрунтовна й титанічна праця Бориса Дмитровича Грінченка – це саме словник української мови. Хоча початок життя й умови, в яких проходило дитинство майбутнього українського письменника, педагога, літературознавця, лексикографа, етнографа, історика, публіциста, видавця, громадського й культурного діяча зовсім не передбачали таку його діяльність.

Народився Борис Грінченко 9 грудня 1863 року на хуторі Вільховий Яр на Харківщині. Його батько, відставний штабс-капітан, дворянин, у власності якого було 19 десятин землі та водяний млин, наполегливо запроваджував удома «панське» життя, категорично забороняючи дітям вживати «мужицьке наріччя». Дмитро Якович добре знав українську мову, але спілкувався нею лише з селянами, в родині ж розмовляли російською. Мати, Поліксенія Миколаївна, походила з російської сім'ї, була дочкою полковника Літарьова. Отже, як зазначав у автобіографії письменник: «в сім'ї у Грінченків ніколи не говорено по-українському».

Однак, багато спілкуючись з селянами, малий Борис не тільки вивчив українську мову, але й захопився нею, полюблив спілкуватися нею, слухати розповіді й пісні простого люду. Хлопець рано навчився читати, його потяг до книжок був нестримним: він перечитав усе, що було в батьківській бібліотеці. Своїми «першими літературними вчителями» Грінченко назве В. Скотта, М. Гоголя, Дж. Байрона, В. Гюго, О. Пушкіна, М. Карамзіна. Але справжнім потрясінням для підлітка стало знайомство з Шевченковим «Кобзарем». Саме завдяки Шевченкові, як писав сам Борис Грінченко, він у «13 років зробився тим, чим... єсть». Під впливом прочитаного Грінченко почав писати вірші українською мовою. Цікаво, що це сталося саме в той рік (1876), коли російський цар Олександр II підписав Емський указ, який забороняв друкування українських книжок, навчання, вистави в театрах та навіть підписи під нотами українською мовою.

Тоді Борис Грінченко навчався в Харківській реальній гімназії (вступив у 1874 р.), яку йому не судилося закінчити: 1879 року він був виключений та ув'язнений за поширення нелегальної літератури. Це були заборонені книжки С. Подолинського «Парова машина» та «Про багатство й бідність». Півторамісячне ув'язнення призвело до фатальних наслідків: юнак захворів на страшну й невиліковну хворобу – сухоти, був позбавлений права здобути хоча б середню освіту, до кінця життя потрапив під жандармський нагляд.

Після звільнення Борис Дмитрович улаштувався на посаду канцеляриста в Харківській казенній палаті. Одночасно юнак наполегливо працював над собою, бо мав намір екстерном скласти іспити на звання народного вчителя. У 1881 році він успішно складає екзамен і «якимось чудом», як згадував сам, починає вчителювати. Педагогічній діяльності Борис Грінченко віддав понад десять років, він учителював по селах Харківщини й Катеринославщини: Введенське, Нижня Сироватка, Олексіївка. Робота в Олексіївській школі, якою опікувалася Христіна Алчевська, була найтривалішою (шість років). Спочатку селяни обережно приглядалися до вчителя, який був зовсім не схожим на своїх попередників. Він розмовляв «по-мужицькому», навчав дітей рідною мовою, повадився просто й щиро. Не намагався виставляти себе паном, підтримуючи кожного, хто звертався до нього, надаючи допомогу всім, хто цього потребував. Твори Грінченка про дітей наповнені любов'ю, турботою та болем через важке й інколи

безпросвітне життя маленької людини. Молодий учитель також глибоко переймався педагогічними проблемами, висловлюючи свої думки в розвідках «Народні вчителі й українська школа», «Яка тепер народна школа на Україні», «На беспросветном пути. Об украинской школе». Грінченко писав підручники для своїх учнів, відомі його читанка «Рідне слово» та «Українська граматики до науки читання й писання». У педагога вистачало також сил працювати над літературними творами та виявляти свої етнографічні зацікавлення, збирати мовний матеріал у селянському середовищі. Згодом будуть надруковані три томи «Етнографічних матеріалів», фольклорні збірники «Думи кобзарські», «Веселий оповідач», «З уст народу».

Літературознавці вважають, що саме в Олексіївці Борис Грінченко сформувався як письменник. Іван Франко у 1893 році писав, що Грінченко «засипає мало не всі наші видання своїми, не раз многоцінними писаннями: повістями, віршами, статтями критичними й популярно-науковими, працює без віддиху, шле до цензури рукопис за рукописом, не зраджується ніякими невдачами ані критикою, часто неприхильною, а у всьому, що пише, проявляє, побіч знання мови української, також гарячу любов до України, щирий демократизм, бистре око на хиби української суспільності». Твори Борис Грінченко друкував у галицьких журналах «Зоря», «Правда», «Світ», «Жите і слово», «Літературно-науковий вісник», у чернівецькій газеті «Буковина», а також у «Киевской старине», «Южных записках». На такі щасливі, натхненні хвилини творчості доводилося відбирати години сну та відпочинку.

У 1884 році Борис Дмитрович познайомився з Марією Миколаївною Гладиліною. Через деякий час вони одружилися. Марія була не тільки коханою жінкою письменника, але й однодумцем, вірним другом і соратником. Щира підтримка й допомога дружини давали сили й натхнення митцю. Багато ніжних і схвильованих віршів присвятив поет своїй коханій: «Кохана єдина! Ми вкупі з тобою / Робили над ділом святим, / Ми вдвох однією журились журбою / І щастям раділи одним...». Марія Миколаївна не тільки допомагала своєму чоловікові майже у всіх його справах, невтомно працюючи разом з ним, а й займалася літературною та перекладацькою діяльністю, пишучи під псевдонімом Марія Загірня.

1894 року подружжя переїхало до Чернігова. Підросла донька Настя, якій треба було дати гідну освіту, також у Чернігові було багато діячів культури (В. Самійленко, М. Коцюбинський, Ф. Уманець), які чекали на приїзд Грінченків. Тут митець обійняв посаду діловода оціночної комісії губернського земства, а з 1898 року – секретаря земської управи. Незважаючи на важку й марудну «неволю канцелярську», Борис Дмитрович продовжував активно займатися громадською та мистецькою діяльністю. У Чернігові він заснував видавництво, яке випустило 45 книжечок народнопросвітницьких видань. Тут були твори Тараса Шевченка, Євгена Гребінки, Юрія Федьковича, Леоніда Глібова, Михайла Коцюбинського, Павла Грабовського.

Титанічною працею було приведення до ладу та упорядкування каталогу знаменитої колекції української старовини Василя Тарновського («Каталог музею української старовини В. В. Тарновського» (1900). Музей на той час був одним із найбагатших зібрань з історії, мистецтва, літератури, етнографії та археологічних знахідок в Україні. Деякі з матеріалів були в буквальному розумінні врятовані подружжям Грінченків від загибелі. Тільки шевченківських експонатів – рукописів, малюнків, чернеток – нараховувалося 758! Борис Грінченко із властивою йому працювитістю й скрупульозністю взявся за діло. Разом з Марією Миколаївною цілими днями й вечорами проводив упорядкування нагромаджених безцінних скарбів української старовини. Багато довелось також їздити по Україні й розшукувати нові невідомі експонати.

Після звільнення з Чернігівського земства Борис Грінченко вирішив хоч на недовгий час стати лише письменником, займатися тільки мистецькою діяльністю. З 1902 року він живе в Києві, де й починає грандіозну роботу над словником української мови. «Словарь української мови» вийшов у світ 1907–1909 рр. у 4 томах. Він містить 68 тисяч українських слів з народної та писемної мови, починаючи від Котляревського й до початку XX століття. Ця унікальна

робота була відзначена премією Російської Імператорської Академії Наук. І на сьогодні це найавторитетніший словник, до якого звертаються сучасники.

Водночас Борис Грінченко редагує громадсько-політичну газету «Громадська думка» та літературно-громадський журнал «Нова громада». У 1905–1907 роках його діяльність здебільшого зосередилася навколо організації української преси й товариства «Просвіта».

Не можна не згадати також і про перекладацьку діяльність Бориса Дмитровича, яку він здійснював разом з дружиною. У колі перекладацьких зацікавлень подружжя були твори Шіллера, Гейне, Пушкіна, Гете, Байрона, Гюго та багатьох інших.

Після 1905 року доля стала немилосердною до Грінченка. Його переслідували й навіть заарештували. У його доньки Насті розвинувся туберкульоз, від якого в 1908 році вона померла, а невдовзі і її крихітний син, єдиний онук Бориса Дмитровича пішов у небуття. Під урядову заборону потрапило товариство «Просвіта», діяльності якого митець віддав багато сил та енергії. Болісні удари долі призвели до загострення давньої хвороби – туберкульозу. Аби врятуватися, подружжя на позичені в батька гроші виїжджає на лікування за кордон. У 1909 році Грінченки прибули до Італії. Але змучений туберкульозом, виснажений гіркими подіями й тяжкою працею, в розлуці з Батьківщиною Борис Дмитрович не знайшов сили для одужання. 6 травня 1910 року в південному місті Оспедалетті письменник помер. Поховали видатного діяча культури в Києві на Байковому кладовищі.

Слова Миколи Чернявського, винесені в назву цієї статті, якнайточніше характеризують особистість Бориса Грінченка. Проживши 37 років, він встиг зробити стільки, скільки людина не здолає й за кілька довгих життів. Його працездатність і захопленість будь-якою справою, якою він займався, вражає й викликає глибоку повагу. Не перебільшив М. Лисенко, сказавши на похороні митця: «Таких невтомних, завзятих діячів, борців громадських, якого ми в особі Бориса Грінченка втратили, в пантеоні українських писателів зазначити можна дуже небагато, – три, чотири, та й годі. Великий хист, незвичайна витривалість у роботі, скрашені великою любов'ю до рідного краю».

Панасенко Т. М.

Поезії

Доки?

Минає час, минають люди;
Ми всі ждемо того, що буде,
І кажем всі: давно вже час,
Щоб воля та прийшла й до нас,
А все її нема, не йде, –
А час не жде, а час не жде!..
А час не жде, а час летить,
А серце змучене болить,
Бо довгий гніт минулих днів
Його украй вже пригнітив,
І тяжко так, що, може, ми
Гіркими плакали б слізьми,
Якби не гніт цей днів тяжких,
Щоб нас, за довгий час, усіх
І одслід навіть з мук навчив
Ховать в душі без сліз і слів.
І так на світі живемо,
На плечах лихо несемо.
І доки будемо так жить?
Ніхто не скаже – все мовчить!

1881, Зб. «Пісні Василя Чайченка» (1884)

Подивись

Подивись: весна устала,
Сипле пишними квітками:
Подивись: веселим птаством
Ожили степи з лісами;
Подивись: в безкраїм небі
Сонце-велетень палає;
Подивись: земнії груди
Хлібороб плугами крає;
Подивись: життя устало,
Дні лишають золотії;
Подивись – і встань до праці
Повний сили і надії!..

1885, Зб. «Нові пісні і думи Василя Чайченка» (1887)

Весняні сонети

* * *

Весна іде! В повітрі молодому
Далекий крик мандрівних журавлів
Вже розітнувся: ключем вони додому
У рідний край летять з чужих країв.

Весна іде! Веснянки задзвеніли,
Лунає спів по луках і гаях –
Мов устають нові могутні сили
В людських серцях, придавлених серцях.

І в грудях знов солодкії бажання,
І в грудях знов устали поривання,
І встала знов надія молода.
О, весно, йди! всі ждуть тебе, кохана:
І небо жде, і жде весна приспана,
І ліс, і степ, і скована вода.

* * *

Весна прийшла! Гаї зазеленіли,
І перший квіт, квіт весняний процвів,
І одинцем самотнім на могилі
Цар степовий, орел могутній, сів.

І скрізь живе повіяло дихання,
І скрізь життя устало молоде, –
Се час квіток, і співів, і кохання,
Як Бог ясний, сіяючи іде.

Його навкруг усяке серце чує,
І кожен квіт квіт другий поцілує,
І кожен лист до листу прихилився.

О, не барись! Все любить і кохає!
О, не барись! Весна прийшла і сяє,
І світ увесь у поцілунок зливсь.

* * *

Іди у гай! Життя такої сили
Не стрінеш ти ніде: іди у гай!
Співці-пташки туди вже прилетіли –
Навчись у їх, навчися і кохай!

Іди у гай! Там не самі вже квіти,
І не самі пташки тепер снують,
І не самі веселі й вільні діти
З квіток рясні вінки собі плетуть –

Ні, там тепер зливаються з устами
Уста палкі і, сплівшись руками,
Там пари йдуть серед рясних кущів.

І я іду у нетрю у густую
І звідусіль гучноголосий чую
Природи спів, новий веселий спів.

* * *

Вона співа, що згинули морози,
Що сонце вже засяло в небесах,
Щоб висушить усі блискучі сльози,
Що ще тремтять на травах і квітках.

Воно зійшло і сльози розтопило,
І в мене теж немає сліз гірких,
Бо сонце й їх ласкаво обсушило,
І перед їм у серці біль затих.

І про одно я сонце ще благаю:
Ой, обсуши ти сльози всі до краю
Усім смутним на всій землі смутній:

Щоб піднялись затоптанії сили
І щоб весні всі душу відчинили,
Життям новим щоб жить могли у їй!

* * *

Вже в далині високій сяють зорі,
Густий туман над озером повис,
І спить земля, і води сплять прозорі,
І тихо спить густий зелений ліс.

Десь на селі далеко пісня ллється,
То голосніш, то затиха вона...
Із стін душних на волю серце рветься
Туди, де ніч панує запашна.

О, я піду, бо не піти несила,
Бо і мені ніч зорі засвітила,
Бо і мені сприя весна моя.

Скоріш туди! Як вільно дишуть груди,
Який простір обняв мене зусюди,
Як пахне скрізь і місяць як сія!

* * *

Рясний садок і затишний я знаю
І знаю там ще вишню я одну –
Було не раз, турботний, дожидаю
Я в той садок її, мою весну.

Але ж тепер чому її немає?
Чом вишня та стоїть в самотині
І так, як перш, до мене не схиляє
Гілки свої квітуці й запашні?

Я жду її, – і в тиші одинокій
Хвилини йдуть, неначе довгі роки,
Ще треба ждять, а серце ж то не жде!

Хвилина... дві... і – ось уже я чую
Крізь тишу ту безгучную, німую
Мов шелест там, немовби хтось іде.

* * *

Вона! вона! я бачу – між кущами
Рукав уже з сорочки забілів;
Ще мить одна – тремтячими руками
Я стан її дівочий обхопив.

Ще мить одна – злилися ми устами...
Вона прийшла, прийшла уже вона,
Найкращий квіт між пишними квітками.
Що нам дає багата весна.

Гей, нахили свої ти, вишне, віти!
Нехай тепер ніхто, ніхто на світі
Не бачить, як я щастя повну п'ю!

Нехай ніхто – ні зорі, ані люди –
Не відає, як пригорнув на груди
До себе я коханую мою!

* * *

Я ніч не спав, – заснуть не мав я сили,
І бачив я, як зорі весняні
В досвітній час і мерхли, і біліли,
І потім всі погасли в даліні.

І як туман хвилястими клубками
І воду скрізь, і землю повивав,
І світ увесь з землею й з небесами,
Здавалося, в тумані потопав.

Тумані туман! на сході не ясніло...
Невже й тебе, одвічне світило,
Він погасив, і смерть все обняла?

Але ще мить – і промінь рве завісу,
Дощ золотий линує на все з-за лісу:
То сонце йде, бог світу і тепла!

* * *

Скоріш! Скоріш! од сірого туману
Самі шматки zostалися – ще мить
І сонце ось, віта свою кохану
І всю її промінням золотить.

Горить! пала!.. Блискучою стягою
Старий Дніпро серед степів прославсь;
Киваючи рясною головою,
Зелений ліс до сонця засміявсь.

І все живе. Дзвенять в повітрі звуки,
Дзвенять гаї, дзвенять степи і луки,
І світ увесь, здається, задзвенів.

Чого ще ждять? Скоріш, мерщій у поле,
Мерщій у степ! Я вп'юсь тобою, воле,
Серед моїх незміряних степів!

* * *

Лежали скрізь замети сніговії,
Давили все, загинуло життя,
І не було, здавалося, надії
На кращих днів квітущих вороття.

Тоді весна крилом своїм махнула, –
І полилось і світло, і тепло,
І знов життя земля в собі почула,
І все навкруг засяло й зацвіло.

І степ старий, – і гордий, і багатий, –
Убрався скрізь в ясно-зелені шати, –
На їх з квіток процвітані лиштви.

Ожив, дихнув, і запашне дихання
Послав лісам, горам на привітання,
І світ почув: воскресни і живи!

* * *

І світ воскрес! І, працівник великий,
Устав орач і плуг важкий підняв.
Де був колись пустир одвічно-дикий, –
Він борозну найпершу проорав.

І цілини великі скиби чорні
Лягли в степу. Насіння золоте
Впаде на їх, – на ниві неозорній
Хліб дорогий, налившись, зросте.

Нехай росте, пиша на нашім полі!
Колись і ти, сівачу правди й волі,
На рідний степ повинен ще прийти.

Чи прийдеш ти? Лежить земля без діла,

Країна вся неначе заніміла –
Чому ж не йдеш? Чому загаявсь ти?

* * *

В степу рвачкий на волі вітер віє,
По світу він гуляє, де схотів,
І бачить: скрізь недоля горе сіє,
І повен світ нещастів і жалів.

О, вітре мій! Тобі нема припини
І можеш ти до бога долинуть, –
Скажи, коли нам ждять тії хвилини,
Що доля всім дасть широко дихнуть?

Ти, може, чув?.. Терпіти вже несила,
І мука всім серця давно стомила,
І вже снаги нема її знести –

Давно вже час!.. Вже серце знемагає...
Дмухнув рвачкий – і вже його немає,
Одмову теж – шукай у полі ти!

* * *

Та де вона? Невже її й не мати?
А вітер знов неначе повійнув –
«Гей-гей, воли, не гайтеся орати!»
Далекий згук за вітром долинув.

Це там орач оре велику ниву
Серед твердих незайманих степів
І заклика на працю неліниву –
Я в тих словах одмову зрозумів.

Так, се вона, відмова на питання!
Зникають геть зневіра та вагання,
Що душу всю вже змучили украй.

Одмова тут – і проста й зрозуміла:
Працюй, борись, аж поки буде сила,
І всіх людей до праці закликай!

1888, Зб. «Під хмарним небом» (1893)

Зорі

Мамо люба, глянь, як сяють
Ясно зорі золоті!
Кажуть люди: то не зорі –
Сяють душі то святі.

Кажуть: хто у нас на свічі
Вік свій праведно прожив,
Хто умів людей любити,
Зла ніколи не робив, –

Бог того послав на небо
Ясно зіркою сіять...
Правда, мамо, – то все душі,
А не зорі там горять?

Так навчи ж мене, голубко,
Щоб і я так прожила:
Щоб добро робити вміла
І робить не вміла зла!

1888, Зб. «Під хмарним небом» (1893)

Українець

Він українець – це запевне,
Бо хвалить сало й галушки,
Та ще вишиванії вдома
Бере він на ніч сорочки.
Колись він навіть – хоч давненько –
Щось написав чи переклав,
Але ж цензура – боже – люта!
І пер він більше не псував.
Колись кричав: «Народ люблю я!
За його хрест би я поніс!»
І за народ в каліках-віршах
Пролив дрібних він з ложку сліз.
Але ж народ – темнота темна –
І віршів тих не зрозумів, –
Мужикство кинувши, герой наш
На «тепле місце» десь засів,
І хоч накази часто пише,
Щоб в шори брали мужиків,
Але ж він каже: «Україну
Люблю я так, як і любив».
Він галушки і досі хвалить,
І «Кобзаря» бере читать,
І напідпитку починає
Слова вкраїнської вживать...

1892, поза збірками

Зернятка

I

Щастя хочеш ти зазнати?
Щастя дурно не дається:
Тільки той його придбає,
Хто за його в бої б'ється.

У великім нашім бої
За нового дня світання
Тільки й можна мати щастя,
Варте людського бажання.

II

Як мала у тебе сила,
То з гуртом єднайся ти:
Вкупі буде більше діла,
Швидше дійдеш до мети.

Як на силу ти багатий, –
Не єднайся ти з гуртом:
Буде силу він спиняти, –
Сам іди своїм шляхом!

III

Говорять люди: не зітхай,
Чого неме, то й так нехай!
А я говорю: не затхай,
Коли нема, – борись, придбай!

IV

Краще кривду вже терпіти,
Ніж самим її чинити,
А ще краще, пане брате,
Ні чинить, ні зазнавати:
Сил набравшись і надій,

Не терпівши, скинуть з шиї.

V

Гей, по чім дурного знати?
Що розквасив губи й плаче!
Пане брате, пане брате!
Той дурний – то ми неначе.
Всі з зітханнями, з жалями
Озиваються до небі...
Гетьте к бісу з плаксіями!
Нам борців, нам діла треба!

VI

От, кажуть, – пригоди
Учать людей згоди.
Невже на пригоди
У нас недороди?

Здається, багато
Пригод нам бувало, –
Чомусь тільки згоди
У нас досі мало.

VII

На вбогому – лати,
На багачу – шати,
Та не йди сорочки
В дуки позичати:
Коли чим не маєш
Прикрий свою спину,
То йди просить, брате,
В убогу хатину.

VIII

Кажуть: бог нерівно ділить,
Жде, щоб люди поділились
По-братерському, без сварки...

А вони і посварились.

То дурниця! Я не вірю!
Бог робити так не може:
Він є бог, і має силу, –
Хай поділить нас як гоже!

А як сили він не має
Порівняти лати й шати, –
Нащо зводити на сварку?
Нащо кепсько поділяти?

IX

«Якої віри ти?» – хтось цигана спитав.
«Якої ж треба вам?» – той одповів.
Кого тобі сей циган нагадав?
То наших землячків...

X

Є приказка: кому біда докучить,
То той уже ся розуму научить.
Зазнали ми не то біди, а й муки,
А все тії не відаєм науки:
Хоч, кажуть, нас великі міліони,
А все б'ємо своїй біді поклони.

XI

Не єднайсь з розумами низькими,
Бо і сам понижишся ти з їми.
Та і рівний тобі головою
Не знесе тебе вгору з собою.
Тільки вищий, на розум багатий,
Зможе дух твій угору підняти.

XII

Святі чуття в душі ховай,
В їх зазирать людям не дай.

Бо осміють, зневажать їх,
Затопчуть в грязь неправд гидких.
І тільки їх тому розкрий,
Чия душа – сестра твоїй.

XIII

Поки людина жива, – не втрачає надії нехай,
Хай не гадає вона, що усе вже загинуло вкрай:
Доля мінлива у нас, усе гратися любить вона, –
Нині тяжкая біда, але радість на завтра ясна,
Гору сьогодні страшне, але щастя на завтра і рай.

XIV

Казали нам старі, що «не купи ти хати,
Сусіда ти купи, то й будеш щастя мати».
Купили ми його, і так дали багато:
І грішми ми дали, і кров'ю з нас узято,
Голубили в душі на щастя ми надію.
Сусід же взяв та й сів до нас, дурних, на шию.

XV

І в ворога учиться – добра штука:
Безпечно се, і здасться нам наука.
А вчити... Ні! І друга страшно вчити,
Щоб ворога із його не зробити.

XVI

Хвилі не вір ти мінливій:
Вітер де віє, туди вона й б'є,
Берег твердий незрадливий –
Він тільки певний притулок дає.

Слову не вір ти людському –
Хвилі у морі хисткім забуття;
Ділові вір ти міцному,
Грунтові зросту, основі життя.

XVII

Народ-герой – героїв появляє,
Шануючи, він їх вінцем вінчає:
Високий дух високість признає,
А раб-народ, як є герой у його, –
Він на борця величного свого
Грязь кидає, його камінням б'є.

XVIII

Наші сили й почування,
Думи, мрії, міркування,
Рук і мозку поривання,
Все, чим тіло й дух багатий, –
За одно ми мусим дати:
Щоб ізнов народом стати!
Щоб прийти на свято згоди
Нам між іншіи народи
В сяйві слави і уроди!

XIX

Ти один, а їх багато?
Ну, дак що тобі? Байдуже!
Більше буде в тебе свято,
Як подужаєш їх, друже.
Де багато – ще не сила,
Дужість міряй не лічбою:
Перевага там, де сміла
Сила духу в правім бою.

XX

Твердо гордий дуб стоїть:
Ані лютіи морози,
Ані бурі, ні погрози
Не змогли його звалить.
Як той дуб, ти гордо стій:
Хай ні зради, ні догани,
Ані муки, ні кайдани

Дух зломить не зможуть твій.

XXI

Як сонце могуче, такий будь і ти:
На доброго й злого ти рівно світи,
Освічуй їм шлях, щоб до правди іти.

Як сонце – в надхмарному краї сяй,
Низькому до себе сягнуть не давай:
Високе небо – то рідний твій край.

XXII

На троянді шпички. Та як рожі цвітуть, –
Все колюче ховають квітки;
Прийде осінь сумна, – квіти всі опадуть,
І стирчать самі гострі шпички.

Горе й радість дає нам життя молоде, –
Колючки і квітки дають всім;
Прийде старість – і радість уся пропаде,
І зостанешся з горем самим.

XXIII

Хто руйнує, – по тім застається руїна.
А руїник поліг, – проминає година –
І руїна сумна вже зника в бур'янах,
А лихее ім'я розлетілось мов прах.

Хто будує, – лиша по собі будування
Про потребу людям і про добре вживання:
В тій будівлі людське покоління зростає,
І творцеві ім'я йому буде святе.

XXIV

Повний місяць ясний про згасання
Не гада серед пишого сяння.
Як сміються ще дні весняні, –

Нащо думать про бурі хмарні?
Дуб зелений у літню годину
Не гада про сніги й хуртовину.
Не схиляється ж хай голова,
Як її сивина не вкрива.

XXV

Норець в глибоні поринає кипучі,
І з моря виносить він перла блискучі –
Окрасу морськую земної уроди.
Так розум порине в простори чудовні,
Небесні й морські, і перла коштовні
Виносить відтіль – таємниці природи.

XXVI

Неможливо, кричать боязкі, досягти,
Бо добути його – то над людської сили!..
Не кричи, а іди і візьми його ти:
Неможливе – се те, що не вдіяв ще смілий.

XXVII

Звикли завтра всі людці робити,
Плентатись помалу до мети:
Звикни лиш робити все сьогодні –
І до неї перший прийдеши ти!

XXVIII

«Зроблю», – сього сахайся слова.
«Зробив», – оце потужних мова.

XXIX

Хочеш вік прожити марно ти?
То малої добирай мети,
Щоб за тебе нижчая була:

Бо мала – вона й тебе змалить,
Бо низька – вона й тебе знизить,
Бо з дрібною, то дрібні й діла.

Хочеш вік прожить не марно ти?
Вищої шукай собі мети,
Щоб за тебе більшая була:
За великою зростеш і сам,
З нею воля духові й рукам
І великі на весь світ діла.

XXX

Коли хочеш ти добро зробити, –
Поспішай його робити швидше,
Поки є його чинити сила:
Як багато вже таких бувало,
Що з добром барилися, аж поки
Час тяжкий робить лихе примусив.

XXXI

Ще змога є – пий любі солодоші,
Не поспішайсь так швидко розлучатись,
Не виривайсь так у кохання з рук, –
Вона й сама, розлука, скоро прийде:
Розлукою нудною чи тяжкою
Все в світі сім кінчається, усе!..

XXXII

Ні, не сумуй, поете безталанний,
Що ти малий, поміж людьми незнаний,
Що у тобі вбача людська юрба
Такого, як сама вона, раба,
Ще й гіршого, і подвиг твій великий
Стріває сміх чи крик ворожий дикий:
«Ти ще живий, – тим не прийшов твій час,
бо тільки смерть великих робить з нас».

XXXIII

Лихо в світі не довічно
Мучить нас і боре,
Бо так саме, як і щастя,
Так минає й горе.

XXXIV

Як тебе вороги на хресті розіпнуть,
То стогнання свого ти не дай їм почути, –
З твоїх мук не радіють нехай.
Ти погордою мстись! Не забудь ні на мить:
Всім вікам така смерть буде ясно світити, –
Неподужаним ти умирай!

1898–1903, Зб. «Хвилини» (1903)

Приходить час

Приходить час, приходить час, –
Сказати кожен мусить з нас,
Чи він народу вірний син,
Чи тільки раб похилий він,
Чи раб похилий, чи боєць –
Хай кожен скаже наврог простець!
І де він стане: чи до тих,
Що в путах сковані гидких,
Народ і край свій продають
Панам, що кров із його п'ють, –
А чи до сміливих борців,
Що серед бурь, похмурих днів
За рідний край, за нарід свій,
За долю-волю йдуть у бій?
Приходить час, зайнявся світ
І вільним душам шле привіт:
Озвіться всі, хто є навкруг:
Хто нищий раб, хто волі друг?

1903, поза збірками

На волю!

Похнюпилась сумно у клітці пташина,
До клітки припала дівчатко-дитина.
«Чого ти, пташино, такая сумна?
Дивися: надворі весела весна;
І небо сіяє, і ліс зеленіє,
Лука, квітоньками убрана, леліє,
І співом пташиним дзвенить увесь гай, –
Радій же, пташинко, весні і співай!»

І пташка неначе слова зрозуміла:
Ураз розгорнула маленькії крила
І битись об клітку грудьми почала,
І рвалась туди, де весна зацвіла.
І билась так довго, так тяжко об ґрати,
Що стала дитину журба обнімати
І клітку вона одчинила тісну:
«Лети і на волі вітай ти весну!»
І пташка зника серед лук і гаїв
І голосно чуть її радісний спів:
Співає вона з-під ясної блакиті,
Що воля – найбільше добро на цім світі.

1908, поза збірками

Казки Віршами

Два морози (з народного поля)

Ой гуляли в полі два морози,
Два морози, два рідненьких брати.
Брат старіший звався Ніс Червоний,
А молодший – Синій Ніс на ймення.
Ой гуляють в полі два морози,
Поле чисте в кригу зодягають.
І говорить менший так до брата:
– Ой, мій братику, Червоний Носе!
Як би нам з тобою тут погратись,
Поморозити людей і звіра?
Відмовля йому мороз старіший:
– Брате мій, морозе, Синій Носе!
Якщо, брате, хочеш ти погратись.
Хочеш ти людей, звірів морозить,
То не в полі треба нам гуляти:
Поле чисте снігом скрізь укрило,
Всі шляхи позамітало в полі,
Не проїде тут ніхто, не пройде.
Краще в темний ліс мерщій ходімо!
Хоч не так просторо там гуляти,
Так же втіхи буде нам багато:
Там і люде проїздять частіше,
А що звіру – хижого усюди
В лісі ми зустрінемо без ліку:
Буде там кому, морозе брате,
До схочу зморозити все тіло,
Зупинити кров гарячу в жилах,
Задавить дихання тепле в горлі
І з живого – криги шмат зробити.
І послушався молодший брата –
Вдвох побігли в темний ліс морози;
Біжучи, ще й граються морози:
На одній нозі стрибають жваво,
По дубках тріщать та по осиках,
Аж старий дубняк гуде та стогне
І риплять осики молоденькі.
Як стрибнуть по снігові м'якому, –
Крижана кора стає на йому;
Де билиноньку з-під снігу видко, –
Подмухнуть на неї два морози, –
У срібло її неначе вдягнуть.
Ось вони і чують: в темнім лісі

Задзвенів близенько й гучно дзвоник,
І в багатих санках пан пихатий
Надбіга на огирях¹ стрибучих.
На йому кожух ведмежий добрий,
Ще і теплая лисича шапка,
Вовчі чоботи на ноги взуто.
Другим же шляхом ріжнаті² прості
По снігу риплять собі санчата, –
То мужик у ліс по дрова їде:
На йому кожух – на латі лата,
Шапка в його вся в дірках, старенька,
Вітром буйним шапка та підбита:
Як повіє, так і провіває;
Шкарбани³ – не чоботи узуті,
Та ще й ті роти пороззявляли.
Синій Ніс мороз тоді і каже:
– Ну, кому ж за ким тепер нам бігти?
Я б хотів за мужиком побігти,
Бо його скоріше я дошкулю;
На йому кожух в дірках та в латах,
Шапка вітром в мужика підбита,
Шкарбани – не чоботи узуті,
Та ще й ті роти пороззявляли.
Ти ж дужчіший, – то візьми ти пана.
Бо на йому – глянь! – кожух ведмежий
Ще і теплая лисича шапка
І лисича в його шапка тепла,
Вовчі чоботи на ноги взуті –
Не подужаю його я зроду!
Усміхнувсь мороз тоді старіший
(Він морозив вже багато всяких,
Тим і знав, кого дошкулить важче),
Усміхнувсь Червоний Ніс та й каже:
– Молодий ти, братику морозе.
Молодий ти, – каже, – ще невчений!
Ну, та хай вже буде так, як хочеш:
Ти біжи за мужиком убогим,
Я за паном побіжу скоріше.
Прощавай, морозе Синій Носе!
– Прощавай і ти! – йому той каже,
Засвистіли, гупнули, побігли.

От вже сонечко зайшло за лісом,
Погасає день короткий, зимній...
І тоді ізнов у чистім полі

---

¹ *Огир* – те саме, що жеребець.

² *Ріжнаті сани* – сани з рожнами для перевезення сіна, дров і т. ін.

³ *Шкарбани* – старе, стоптане, рване взуття.

Ізійшлись до купи два морози,
Два морози, два рідненькі брати.
І зустрілись, почали питатись,
Хто награтись за день зміг найкраще,
Поморозить зміг хто дошкульніше?
От і каже більшому молодший:
– Попохекав, мабуть, коло пана,
Поки ти дошкулить зміг хоч трохи!
Та й не диво ж: нарядяв одежі
Скрізь такої, що і не пролізеш:
Де вже там його тобі дошкулить!
Засміявся тоді мороз старіший,
Бо не вперше він уже морозив,
Засміявся він тоді та й каже:
– Ой, морозе, Синій Носе, брате!
Молодий ти, братику, невчений!
Так його допик я і дошкулив,
Що півдня він грітиметься в хаті,
Та і то ще хто й зна, чи одійде.
Здивувався тоді мороз молодший:
– А кожух та чоботи, та шапка!
Чи вони тебе і не спинили?
Відмовля йому старіший знову:
– Та хіба ж від мене те пособить?
Я заліз до його і в кожуха,
І у шапку, й в чоботи у вовчі,
Та й почав без жалю дошкуляти.
Він вже й мнеться у кожусі, й гнеться,
І ховається у тепле хутро,
Часом крекче, а то й стогне часом,
Або, міцно загорнувшись, тихо
Він сидить, не ворухнеться й трохи, –
Мабуть, дума, що його покину,
Якщо він сидітиме тихенько.
А мені ще й краще дошкуляти!
А мені цього ж то тільки й треба!
Заходивсь я коло його добре...
І вже випустив його у хату
Тільки-тільки що живого трохи, –
Буде згадувать мене довіку!
Ну, а ти з своїм же як? Награвся?
Аж зітхнув мороз молодший тяжко:
– Ох, мій брате, мій Червоний Носе!
Правду ти казав мені дурному:
Молодий мороз я і невчений!
Мужика я думав заморозить,
Аж воно інакше діло склалось:
Ще й мені він ребра поломачив.
– Як же це? – питається старіший.

– Ох, та так... Мужик по дрова їхав;
Ну, й почав був я ще на дорозі
Дошкулять його таки гарненько
Тільки він мене і не злякався,
А ще й лається усяким словом;
«От, такий-сякий мороз цей!» – каже.
Злість мене за серце ухопила:
Я почав його щипать, шпигати⁴
Іще дужче крізь кожух той драний
І крізь шапку у дірках стареньку,
Крізь ті чоботи, що пальці видко.
Та не довго я втішавсь і грався...
Ось приїхав він, розпріг коняку,
За сокиру взявся, щоб рубати.
Ось тепер (така моя, бач, думка!)
Я його дошкулю ще дужчіше!
І заліз до його під кожух я,
І почав шпигати та щипати.
А мужик сокирою махає
Та рубає дрова безупинно,
Аж тріски летять навкруг од його.
Бачу я – не можна вже сидіти,
І утік мерщій я з-під кожуха.
Виліз я та й думаю-гадаю:
Як би так, щоб ще його дошкулить?
А мужик і не вважа на мене:
Де б хоч трохи мерзнути у лісі,
А йому ще так, бач, душно стало,
Що узяв, кожух із себе скинув
І в самій сорочці вже рубає.
Як побачив, так тоді й зрадів я:
– Подожди ж, мій голубе! – кажу я, –
Я тобі тепер накою лиха!
Був кожух увесь од поту мокрий, –
Я й заліз у його, аж у вовну
Й заморозив так, що він зробився,
Наче дошка та тверда дубова –
Покуштуй лиш, одягай, мужиче!
Доробив мужик свою роботу,
Підійшов тоді він до кожуха,
Я ж радію без кінця й без краю:
Ось коли вже, думка, навітшаюсь!
Як побачив же мужик кожуха,
Як почав же лаять на всі боки
Він мене тоді усяким словом!
Та й не сам тут я здобувся лайки, –
Він і батька, й матір не покинув,

---

⁴ *Шпигати* – викликати відчуття уколу (про вітер, холод і т. ін.).

І дідів, і прадідів уславив, –
Всіх зганьбив мужик дітей, онуків!
Ну, а я собі таки гадаю:
«Лайся, лайся, скільки хочеш, дурню,
А мене не виженеш, хоч лусни!»
Так не хитре ж те мужиче плем'я!
Хоч налаяв на всі боки тяжко,
Так йому ж було ще лайки мало:
Як ухопить він дрючину довгу
Та сучковату й товстючу дуже,
Як почне дубасити кожуха!..
Б'є та й б'є, мене ж ще дужче лає!
Ох, дізнав я там тяжкого лиха!
Тут мені давно б уже тікати,
Так у вовні ж я заплутавсь дуже
І ніяк я видертись не зможу.
А мужик лупцює та й лупцює,
Б'є мене без жалю, як улучить,
Та ще й каже, сміючися з мене:
«От, дурний мороз десь взявсь у біса:
Мужика схотілось заморозить!..»
Ледве, ледве викрутивсь од його
І утік потерзаний, побитий...
Ох і знаю ж я тепер навіки,
Як тих клятих мужиків займати:
Досі ще увесь як перебитий!..

Дівчина Леся

I

У гаях була хатка убога,
Чоловік жив там з жінкою вкупі,
Одинокі були та бездітні.
Ось пішли вони бога прохати
Аж у Київ, у Лавру святую:
«Дай нам, Боже єдиний, дитину!»
Зглянувсь Бог на їх сльози великі,
На життя працюйте і чесне
І послав він дочку тим убогим.
Ох і дивна ж була та дитина,
Та й не личком же дивна хорошим,
Не очима, як зорі, ясними, –
Тим була, ох, і дивна дитина,
Що, як плаче, не сльози іллються,
А з очей так і сиплеться жемчуг,
Дорогі блискучії перли,
А як часом вона засміється,
Запашні процвітають троянди...

II

А в тім краї був князь та могутній,
Син єдиний малий був у нього,
От як став той князенко зростати,
То і каже до батька, до князя:
«Ой дозволь мені, батьку, мій князю,
В темнім лісі піти погуляти,
Сполювати чи звіра, чи птаха».
І пуска старий князь свого сина.
Син бере польовничих⁵ князевих,
Та ще дядька бере він старого,
І рушають до темного лісу.

III

Довго лісом князенко той їздив,

---

⁵ Польовничий – слуга, з яким полював князь.

Сполював птиці й звіру чимало,
А душний був той день і гарячий,
І схотілось князенкові пити.
Ось і бачить він хату край лісу,
Посила польовничого в хату:
«Попрохай ти води нам напитись!»
І пішов польовничий по воду,
Повернувсь і дає він напитись,
«На здоров'я!» – князенкові каже,
Уклоняється низько й звичайно.
Як напився ж князенко, до нього
Промовля польовничий та й каже:
«Ох, і бачив я диво у хаті:
Там дівчатко мале та убоге,
Та і дивна ж така дитина!
І не личком же дивна хорошим,
Не очима, як зорі, ясними, –
Тим напрочуд дитина та дивна,
Що ввійшов я, дивлюсь – вона плаче,
А з очей так і сиплеться жемчуг,
Дорогії блискучії перли,
А як стала тоді її мати
Забавляти, – вона засміялась,
І посипались в неї додолу
Запашні рясноцвітні троянди».
Здивувався князенко й до хати
Привертає і злазить з коня він,
Увійходить в убогую хату.
Батько й мати вклоняються низько,
А на лаві дівчатко маленьке.
Як уздріло воно, що багато
Все чужих уступило у хату,
Почало собі плакати дівчатко,
І як плаче – не сльози іллються,
А з очей так і сиплеться жемчуг,
Дорогії блискучії перли.
Здивувався князенко та й дуже
І схотілось йому пустувати⁶
(Сам він був ще хлоп'я невелике),
Став ще дужче дражнити дитину,
Щоб дивиться, як сиплеться жемчуг.
От і каже старий його дядько:
«Гей, небоже⁷, покинь пустувати,
А забав лишень краще дитину,
І побачимо, що тоді буде».
На князенкові пояс був срібний,

---

⁶ Пустувати – розважаючись, бавитися, гратися (переважно про дітей).

⁷ Небіж – племінник.

Він ізняв його, дівчину бавить.
Перестала тут плакати дитина,
Зацікавилась поясом срібним,
Засміялася з радощів дзвінко,
І посипались в неї додолу
Запашні рясноцвітні троянди...
Здивувалися всі, хто не бачив,
А найбільш од усіх – то князенко;
А побавившись трохи у хаті,
Повернулися знову додому.

IV

І почав молодий той князенко
Все частіше в ліси виїздити,
Щоразу заїздить до дівчини.
Так минають літа помаленьку,
Став князенко вже парубком жвавим,
Стала Леся доросла дівчина,
Рушники вишиває орлами,
Собі посаг⁸ готує у скриню...
Ох, і де вони й як умовлялись,
Умовлялись де та стрівались,
Не довідавсь ніхто б про те зроду,
Тільки ж доля і їх не минула:
Покохалися вдвох молодята...

V

От і мовить до діда князенко:
«Покохались ми з Лесею, діду,
То віддай же її ти за мене».
Похилив тоді голову батько:
«Не віддам, бо не буде вам щастя,
Князь не схоче, щоб взяв ти мужичку».
Відмовляє князенко старому:
«Не турбуйся ти, діду, про тее,
Я здобуду од батька дозволу».
Похилився старий головою:
«Ох, не знаю я, що і казати!
Чує серце моє, що неначе
Не без лиха обійдеться Лесі,
Дожида її горе велике,

---

⁸ *Посаг* – майно, гроші, що їх дають батьки або родичі нареченій, коли вона виходить заміж.

Якщо дівчина піде за тебе,
Ти ж бо князь, а вона ж то мужичка!
Нехай краще зостанеться дома
Та мужичу роботу справляє».
Не послухавсь князенко старого...

VI

Просить дівчину Лесю князенко:
«Дай мені рушника, що ти шила,
Дай для батька, для князя, голубко!»
От дала той рушник йому Леся,
І поїхав князенко до батька,
Уклонивсь йому в ноги низенько,
Промовляє тоді йому слово:
«Ой, пожалуй мене, князю-батьку!
Одружитися хочу я чесно,
Хочу взяти я дівчину Лесю,
Що зросла у мужичій хатині».
Здивувався тоді князь і розсердивсь
І загніваний каже до сина:
«Чи забув, що князького ти роду?
Чи тобі ж та мужичку узяти?»
Промовляє князенко до батька:
«Ой пожалуй мене, князю-батьку!
Хоч дурний іще розум у мене,
Але ж думаю я, що немає
На всім світі такої дівчини,
Як моя та кохана Леся.
Та й не личком же дивним хорошим,
Не очима, як зорі, ясними –
Тим же дивна кохана Леся,
Що, як плаче, не сльози іллються,
А з очей так і сиплеться жемчуг,
Дорогії блискучії перли;
А як часом вона засміється,
Запахні процвітають троянди».
Здивувався тоді князь та і каже:
«То все добре, але ж того мало.
Може, й справді та дівчина гарна,
Але ж, може, вона ще лінива
І недбала тобі буде жінка».
Промовляє князенко до батька:
«Не лінива вона буде жінка,
Хоч сам, батьку, поглянь на роботу!»
І князенко рушник той виймає,
А рушник же той мудро пошитий:

Виногради повз край повилися,
Як живії, тремтять наче листям,
Посередині вишито рясно:
Розпростерли орли свої крила,
Мов летіти збираються зараз, –
Ох і дивне шиття в рушникові!..
Здивувався старий тоді батько,
Та і каже він зараз до сина:
«Коли ж так, то женися, мій сину!
Подивлюсь я на дівчину тільки,
Щоб самому впевнитись на очі».

VII

Та не довго князь-батько впевнявся:
Як побачив він дівчину Лесю,
То й звелів заручити їх зараз.
Перегодом⁹ було і весілля,
А бучне¹⁰ те весілля та пишне¹¹...
А у князя жила у палаці
І стара, і поганая баба,
Одна пані з магнатів¹² пихатих,
І дочка була в неї вродлива.
І ще здавна гадала все баба
Одружити дочку ту з князенком.
Як побачила ж іншу справу,
Зашипіла, як гадина люта,
І сказала: «Не буде їм щастя,
Згине з світу мужичка проклята!»
Запрохали й її на весілля.
Як скінчився ж бенкет той весільний,
То пішла молода роздягатись,
І пішла тая баба із нею.
Як зосталася ж вдвох з молодою,
Роздягла молоду усю чисто,
Заховала багату одежу,
Ухопила ножа тоді люта,
Молодій повиймала геть очі
Й, бідолашну, її у сорочці
Геть прогнала з князького палацу,
А сама повернулась до князя,
Уклонила низенько та й каже:

---

⁹ *Перегодом* – через деякий час.

¹⁰ *Бучно (бучний)* – розкішний, пишний.

¹¹ *Пишне (пишний)* – який справляє враження багатством, розкішню; шикарний.

¹² *Магнат* – великий феодальний землевласник.

«Ох, і правду казав єси, князю,
Що не буде пуття із мужички,
Одурила вона усіх чисто,
Утекла в дорогому убранні, –
Мабуть, злото сподобалось дуже,
То вона його зараз і вкрала».
Засмутивсь тоді князь і всі гості,
Засмутився князенко ще дужче,
Полилися пекучії сльози.
От і каже князь-батько до сина:
«Не послухався спершу ти батька
І покрив єси соромом рід мій!
Що ж ти маєш тепер вже робити?
Не подоба тобі вдовувати,
І, не живши із жінкою вкупі,
Одружися ти з іншою, сину!
Повінчають нехай тебе знову
Хоч з дочкою цієї старої,
Щоб як-небудь сховати нам сором».
Одмовляє до батька князенко:
«Ой пожалуй мене, князю-батьку!
Я не вірю брехні цій і трохи,
Моя жінка не зрадила, батьку, –
Це страшне лиходійство вчинилось.
Я піду свою жінку шукати,
Чи живу, чи мерту – знайду я.
Лиходія ж тепер вже я знаю –
Дожида він хай лютої кари!»
По тім слові з палацу він вийшов.

VIII

Бідолашная ж Леся сліпая
Серед ночі блукає – шукає
Собі стежки до рідної хати,
Та сліпому дороги немає:
Не потрапить безщасна нікуди;
Як пішла, так і впала у яму,
А із ями їй вилізти ніяк.
І сидить вона й плаче там гірко,
А з очей в неї сиплеться жемчуг,
Дорогії блискучії перли...
Усю ніч там сиділа безщасна;
Як устало ж веселеє сонце,
То тоді проз¹³ ту яму старенький

---

¹³ Проз – повз.

Дід ішов якийсь в драній свитині
І почув, що хтось гірко ридає,
Заирнув – аж там дівчина плаче,
Без очей вона плаче, й не сльози,
Тільки жемчуг на землю спадає,
Дорогії блискучії перли,
А сорочка скривавлена біла.
Пожалів її дід той убогий
І узяв за дочку він додому.
Ось живе тоді Леся у нього
І прохає вона його щиро:
«Що я буду вам, діду, казати?
Заберіть ви оце все намисто,
Що наплакала я тут, безока,
Понесіть до князького палацу
І гукайте: «Купіть лиш намисто!»
А як будуть питати: «Що хочеш?» –
То скажіть, хай дадуть одне око».
І послухавсь дідусь тоді Лесі,
Забира жемчугове намисто
Та й іде до палацу князького
І гукає: «Купіть лиш намисто!»
А дочка тої баби й почула.
«Ой купіть, – каже, – мамо, намисто!»
Баба челядь тоді посилає,
І питається челядь¹⁴ в старого:
«За намисто що хочете, діду?»
Дід і каже: «За це – одне око».
Насміялася челядь із нього
І пішла, старій бабі сказала:
«Божевільний той дід та і годі:
За намисто він править аж око!»
І згадала тоді стара баба,
Що у неї єсть Лесині очі,
Віддала вона дідові око,
А собі узяла те намисто.
І приносить дідусь тее око,
Віддає його дівчині Лесі.
Притулила вона його міцно –
Приросло ізнов око до місця.
Ось тоді з одним оком вже Леся
Рушника вишивать починає.
Діда знову в палац посилає
Продавать жемчугове намисто.
Дід пішов, знову править він око,
Не хотіла давать стара баба,
Та дочка намоглася на неї:

---

¹⁴ *Челядь* – слуги, прислужники.

«Ви мене не жалієте й трохи,
І наміста вам шкода купити!»
Віддала друге око та баба.
От тепер вже два ока у Лесі,
Вишиває рушник вона пишно:
Виногради повз край повилися,
Як живії, тремтять наче листям,
Посередині ж вишито рясно:
Розпростерли орли свої крила,
Мов летіти збираються зараз...

ІХ

А князенко безщасний шукає
По далеких світах свою жінку,
Та знайти не здолає ще й досі...
Ось намислив нарешті князенко,
Посила свої вірнії слуги:
«Ідіть, – каже, – ви скрізь закликайте
І старого, й малого зусюди,
І панів, а найбільше простацтво,
Становити обіда я буду –
Чи не вздрю я тоді свою жінку...»
Ось пішли тоді вірнії слуги,
Закликають старого й малого,
І панів, а найбільше простацтво
На обід до князенка в палаци.
Як почув теє дід, то і каже:
«Чуєш, дочко, обід у князенка...»
Промовля тоді Леся до нього:
«Ось візьміть рушника цього, діду,
Та й ідіть на обід до князенка...»
Й почепила рушник той на діда,
Що сама вишивала орлами.
Дід пішов на обід у палаци
І сідає до столу з народом;
Сам князенко там скрізь порядкує
І підносить гостям він по чарці.
І як черга дійшла вже до діда,
То побачив рушник той князенко
І пізнав він, чия то робота.
Затремтіло тоді йому серце,
І питається він у старого:
«Цей рушник відкіля в тебе, діду?»
Каже дід: «Єсть у мене дівчина,
То й рушник вона цей вишивала...»
Ухопив же рушник той князенко

І гукнув на свої тоді слуги:
«Запряжіть мені коні скоріше!»
Запрягли йому коні баскії¹⁵,
Вдвох із дідом князенко сідає
І до нього він їде негайно.
Як приїхав, поглянув на Лесю:
«Се ж вона! Се ж вона, моя!» – каже.
А вона розцвіла як троянда,
Як зоря, засіяла очима
І до нього упала на груди...
Ох, багато ще на світі щастя!..

Х

Потім що ж? До палацу вернулись
І веселі, й щасливі обое
І навіки zostались укупі,
А із ними і батько та мати,
І старий ще дідусь той убогий;
Тую ж лютую бабу прогнали,
Щоб і дух не смердів її близько.

Ось і казка уся, та і годі!..
В ній і горе ми бачили, й щастя –
Як хто хоче, хай вірить у горе,
А ми будемо вірити в щастя!

---

¹⁵ Баский – дуже швидкий, прудкий, жвавий (переважно про коней).

Дума про княгиню-кобзаря (з народного поля)

1

Ой то не білий туман землю скрізь покриває,
А то князь молодий у похід виступає,
З військом рушає
Турчина воювати,
Слави собі вояцької молодецької залучати¹⁶,
До своєї землі ще землі придбати...
Ой то не сива зозуля гірко кувала,
А то молода княгиня,
Вірна дружина,
З князем опрощення приймала¹⁷,
Обнімала,
Од себе не пускала,
Ридаючи руки до нього простягала...
А вже князь з двору виступає,
За ним військо рушає,
Вигрімляє...
І йдуть так не день, не два,
І тільки навкруги їх трава степова,
Де не глянь, розлягається,
Аж військо в траві тій ховається.
Отож, не день і не два минає,
Князь у землю турецьку вступає
І звелів землю турецьку воювати,
Турецьке військо у пень рубати...
Та не стало щастя князеві слугувати,
Почали його вороги побивати,
Військо турок до ноги, порубав,
А которі недобитки по степу розпорошив-розігнав,
Князя хороброго у бран, у неволю узяв...

2

Ой тяжко князеві у неволі пробувати,
Заліза тягати.
Кайдани-залізо ноги повривало,
Біле тіло молодецькеє коло жовтої кості пошмугляло¹⁸,

---

¹⁶ *Залучати* – здобувати що-небудь.

¹⁷ *Опрощення приймати* – прощатися.

¹⁸ *Пошмугляти* – натерти, потерти, подряпати, вкрити саднами тіло.

А ще ж то уночі у темній темниці із іншими невольниками він пробував,
А удень турчин до темниці приходжає,
Двері одмикає
І бідного невольника на тяжку роботу виводжає.
А сам турчин коло невольників походжає,
На їх поглядає,
На слуги свої, на турки-яничари¹⁹, зо зла гукає:
«Кажу я вам, турки-яничари, добре ви дбайте,
Із ряду до ряду заходжайте,
По три пучки тернини й червоної таволги²⁰ набирайте,
Та недбалого невольника по тричі в однім місці затинайте²¹!»
То ті слуги, турки-яничари, добре дбають,
По три пучки тернини і червоної таволги у руки набирають,
По тричі в однім місці бідного невольника затинають,
Тіло біле коло жовтої кості обривають,
Кров християнську неповинно проливають...
Отак то у тяжкій неволі князь пробував,
Три роки горе та біду приймає,
А четвертого року випадком випало
До любої дружини звістку подати,
Словом переказати:
«Нехай, – каже, – моя люба дружина добре дбає,
Статки-маєтки збуває,
Скарби збирає,
Мене, князя, з тяжкої неволі викупає!»

3

То княгиня скоро тую звістку до рук дістала,
Гірко заридала,
Думала-гадала,
Що: «Як мені своє миле подружжя з неволі визволити,
Що на той викуп ніяких статків-маєтків, великих скарбів не буде ставати,
Бо ні за які скарби не буде його цар турецький випускати».
І ну княгиня знову думати-гадати,
Як своє подружжя з неволі визволити:
«Хоча й би я й статки-маєтки збувала,
Скарби великі збирала,
То не можна мені самій до царя турецького доступати,
Бо буде мене цар турецький собі за жінку брати,
А певних людей та небоязких нема кого послати».

---

¹⁹ *Яничар* – у султанській Туреччині – солдат регулярної піхоти, створеної в XIV ст. з військовополонених, а також християн, обернених у мусульманство.

²⁰ *Таволга* – степова колюча рослина.

²¹ *Затинати* – ударяти з силою чим-небудь гострим, звичайно встромляючи в щось або рубаючи.

Думає-гадає,
З себе препишную князькую одіж скидає,
Коси свої, довгі до п'ят, ножицями відтинає,
Бере тоді на себе одіж просту чоловічю,
Бере кобзу²² тридцятиструнну
Та крадькома,
Тишкома,
Нічого нікому не оповіщає,
У турецьку землю, у далеку дорогу страшну виходжає.

4

Ой далека то дорога: не день, не два її треба проходити,
Багато горя та муки зазнати!
Ой усього зазнала княгиня бідолашна,
Ніжки свої білії збила-натрудила,
Ручки свої ніжні тернами сколола,
Личенько своє молоденьке голодом стомила,
Оченьята свої карії слізьми стуманила,
А таки дійшла вона до землі турецької,
До віри бусурменської²³,
І до царя турецького приходжає,
Мов би то молодий кобзар на кобзу грає.
Побачили слуги, турки-яничари, кобзаря молодого,
Ведуть його у палац до царя турецького,
Щоб він цареві заграє,
Заспівав,
Душу йому звеселив.
То молодий кобзар-княгиня до палацу вступає,
Царя турецького забачає,
Струни торкає,
Грає-співає,
Піснею жалібною серце у царя виймає.
Цар турецький жорстоке серце мав,
А з тії пісні сльозами дрібними заплакав,
І довго молодий кобзар-княгиня цареві грав –
І день, і два, і три...
І каже цар турецький
Бусурменський:
«Будеш ти у мене, кобзарю молодий, повік пробувати,
Буду тебе за рідного брата мати,
Незліченними скарбами наділяти».
І каже кобзар молодий – княгиня:
«Не можу я, царю, коло тебе пробувати,

---

²² Кобза – старовинний український струнно-щипковий музичний інструмент.

²³ Бусурменський (бусурманський) – той, що стосується людини іншої віри (переважно про магометанина).

Єсть у мене батько й мати,
Будуть вони, старенькіі, по мені вельми тужити– сумувати».
І говорить цар турецький
Бусурманський:
«Коли ж не хочеш у мене пробувати,
То даю тобі волю – чого твоє серце бажає у мене прохати».
Тоді молодий кобзар-княгиня промовляє:
«Змалку я, царю, по світу блукаю,
Сумно мені самому без товариша бувати,
Дозволь мені, царю, в тебе якого невольника взяти,
Буде мені хоч товариш у дорозі розмовляти»,
І звелів цар турецький темну темницю відмикати,
Кобзареві молодому якого схоче невольника дати.
То молодий кобзар-княгиня до темної темниці вступає,
Усіх невольників оглядає,
Подружжя своє, князя любого, вибирає,
З темниці виводжає
І з ним укупі з землі турецької рушає.

5

Пішли вони вкупі широкими степами,
Байраками²⁴ та ярами,
І не міг князь своєї дружини вірної впізнати,
А вона не схотіла йому про себе і навзнаки дати.
І йшли вони так довго широкими степами,
Байраками та ярами,
А як почали до своєї землі доходити,
Почав князь до молодого кобзаря, до княгині промовляти:
«Пусти мене, чоловіче добрий, на волю!
Не просту дав мені бог на світі долю,
У цій землі я князем князюю,
Який хочеш, викуп за себе обітую²⁵».
Говорить молодий кобзар-княгиня:
«Нічого я з тебе, князю, не бажаю,
Іди, хай тобі бог помагає!»
То князь радий, молодому кобзареві як і здякуваться не знає,
До себе в гостину закликає.
А молодий кобзар-княгиня відмовляє:
«Не можу я, князю, зараз до тебе прибувати,
Єсть у мене батько й мати,
Будуть вони, старенькі, по мені вельми тужити-сумувати.
А як дасть мені бог до батька та до матері завітати,
Тоді буду до тебе в гостину прибувати».

---

²⁴ Байрак – ліс у яру, в долині або яр, порослий лісом, чагарником.

²⁵ Обітувати – обіцяти.

І тоді вони опрощення брали,
Кожен своїм шляхом повертали.

6

То молода княгиня навпростець небитими²⁶ стежками пробігала,
Швидше од князя до господи прибувала,
Преписну одіж князьку до себе брала,
Чоловіка дожидала.
Час-година минає,
Ото уже й князь до господи прибуває.
Усі його стрівають,
Вітають.
Княгиня його вітає,
Приймає,
Про здоров'я питається,
А він зо всіма вітається,
А коло неї й не стане,
На неї оком не спогляне,
До своїх райців²⁷ промовляє:
«Бачите, як моя жінка добре дбає,
Тепер цілує-вітає,
А як я в тяжкій неволі пробував
Та звістку подав,
Щоб вона статки-маєтки збувала,
Скарби збирала
Та мене з неволі визволяла,
Так тоді де вона бувала?»
І говорять райці князькії:
«Відколи, князю, твоя звістка прибула,
З того часу княгиня дома не жила,
До сього часу десь пробувала,
Оце тільки до господи завітала».
І розпалився князь гнівом великим,
Одвів княгиню до неї в кімнату,
Звелів на ключ замикати,
А сам до ради уступає,
Промовляє:
«Панове райці!
Судіть мою жінку невірну як треба по правді!
Якби не молодий кобзар мене обрятував,
То й досі б я турецькі кайдани тягав».

---

²⁶ *Небитий шлях* – не вторований, не втертий.

²⁷ *Райці* – міські урядники; тут – княжі дорадники.

7

І ото починає рада суд судити,
І присудили княгиню горлом скарати,
Смерть їй завдати.
І князь на той присуд сам пристав,
З райцями до княгині уступав,
Щоб узяти,
На смерть її віддати.
Підійшов, двері одмикав
Та й скам'янів там, де стояв:
Світлиця порожня, немає княгині у ній,
А стоїть там кобзар молодий...
І говорить молодий кобзар-княгиня:
«Ой який же тепер світ настав,
Що чоловік своєї жінки не пізнав».
І тоді кобзар з себе одіж просту скидав,
Кожен княгиню пізнав.
І тоді князь радістю радіє
І сльозами ридає,
У своєї жінки вірної прощення благає...
І тоді князь великий бенкет зчиняє,
Увесь народ на нього скликає,
З радощів бенкетує-гуляє,
Своє любе подружжя, княгиню, уславляє...

Оповідання та повісті

Екзамен

Сьогодні великий день у Тополівській школі: у цей день має відбутися екзамен, а на йому повинен бути член ради шкільної. Тим-то у школі ще з учора все готується. І молодий, що тільки перший рік учителює, вчитель, і сторож Кирило Криворукий працюються з усієї сили. Ще вчора маненька хатка, що волость віддала у своєму будинкові на школу, хатка, завбільшки сорок квадратних аршин²⁸, почала чепуритися. Усі ями в земляній долівці²⁹ позасипувано, а потім сторож попримазував їх глиною і кожному школяреві прикро наказував, щоб вони, хлопці, якомога обережніше приторкалися своїми ногами до примазаних місцин:

– А то сяде та й товче чобітьми! Де б оберегатися, легенько ступати, а він товче. А ти за ним маж та рівняй! От уже приїде пан, то він вам дасть!

Тим часом учитель власноручно порався коло пообпадалих шпарун³⁰ на стінах та на грубі³¹ і, закативши рукава за лікті, щиро примазував рудюю й білою глиною, зовсім незважаючи на те, що така праця анітрохи не відповідала його вчительським обов'язкам. Але що ж було робити, коли він ніяк не здолав домогтися, щоб громадський атаман дав йому мазильницю³²?! Школярські парти, що стільки разів цієї зими заходжувались розсипатися під школярами, та й розсипались навіть часом, ці парти позбивано тепер гвіздками й клинцями, і вони почали позирати якось навіть спишна; та це не перешкоджало сторожеві Кирилові подавати вчителю до уваги, що коли вони, школярі, не побережуться, то «ота гемонська³³ задня парта коли б не обернулась, бо там ніяк не приладнаєш однієї ніжки». Та й учительському стільцеві, що якось випадком, мабуть, потрапив до школи, треба було лікаря, і вчитель довго працювався, силкуючись, щоб замість трьох було в його чотири ноги, як то повинно бути в кожного порядного стільця. Ще два стільці взято в батюшки і в волості³⁴ – про самого батюшку й про «члена».

Сьогодні й школярі поприходили, одягшись, мов по-празниковому: мало не на всіх були новіші свитки³⁵, а то й чумарки³⁶, босих не було.

Сторож востаннє витирав три вікна шкільної світлиці. Батюшка та вчитель розмовляли проміж себе і боялись за того або іншого школяра, що міг не здати екзамену.

Школярі й собі з запалом розмовляли.

– Чого ж він приїде, той пан? – допитувався маленький хлопчик, що тільки одну зиму походив до школи, у свого старшого товариша.

– А питатиметься, чи навчилися ми...

– А він який? Страшний?

– Та хіба ж я знаю: я й сам його не бачив. Спитайсь у Олексія Петровича.

– Олексію Петровичу, – озивається школяр до вчителя, – а він страшний?

²⁸ *Аршин* – давня східнослов'янська міра довжини, яка вживалася до запровадження метричної системи; дорівнює 0,711 м.

²⁹ *Долівка* – утрамбована, вирівняна та помазана глиною земля в приміщенні; взагалі підлога.

³⁰ *Шпаруни* – шматки глини, якими заповнені щілини й заглиблення в стінах і на стелі будівлі; штукатурка.

³¹ *Груба* – піч, що служить для опалювання приміщення.

³² *Мазильниця* (мазальниця) – робітниця, що займається мазанням.

³³ *Гемонська* – демонська.

³⁴ *Волость* – у дореволюційній Росії і в СРСР до 1929–1930 рр. – адміністративно-територіальна одиниця, що входила до складу повіту.

³⁵ *Свитка* (*свита*) – старовинний довгополий верхній одяг, звичайно з домотканого грубого сукна.

³⁶ *Чумарка* (*чемерка*) – старовинний чоловічий верхній одяг, пошитий у талію з фалдами ззаду.

– Хто?

– Та той пан, що приїде?

Учитель силкується впевнити, що страшного в «тому панові» нічого нема.

– А він не битиме? – не покида свого школяр.

– Та ні! Хто ж тут сміє битися? – дуже зважливо впевняє другий.

– Е, не сміє! А як питається, а ти й не знатимеш, то що тоді? Тоді й битиме...

У другому місці, де сидять щонайстарші, чути, як вони бубонять собі під ніс, ще раз прочитуючи вивчене. Кожен працює, бо кожному хочеться мати «свідоцтво».

Один маненький хлопчик заліз у куток і наляканими очима поглядає навкруги: він заздалегідь злякався «пана».

– Я втечу, як він приїде! – шепоче він на вухо своєму товаришеві.

Зненацька розітнувся скрик. То якийсь занадто сміливий хлопець, не лякаючись нітрохи сподіваного «пана», гепнув по спині свого товариша.

– Половина десятої, – промовив батюшка, – нехай сідають: скоро, мабуть, приїде.

Вчитель глянув на батюшчин годинник (шкільного або свого дасть Біг!) і звелів діжурному покликати тих школярів, що були надворі.

Гуртом сипнули школярі до класу і, стовпившись коло дверей, почали скидати свитки, складаючи їх у купу на долівці у школі. Хтось штовхнув діжечку з водою, що стояла тут же, і пообливав одержу. Сміх і галас. З'явився сторож і, бубонячи собі під ніс щось і про «безрахубних шибеників», довів знову все до ладу.

Прочитали молитву, посідали. Вчитель та батюшка, поділивши школярів, почали дещо перепитувати їх, перебиваючи один одному. Але діло не ладналося: і вчителі, і школярі були стурбовані.

Якось минула година. Чого ж він не їде?

Вчитель знову випустив школярів зо школи. Менші побігли, а старші, що здають екзамен на «свідоцтво», знов до книжок. Батюшці надокучило ждати, і він пішов додому, попрохавши зараз же прислати по його, скоро приїде член.

А член усе не їхав. Старші ще щиріше вчать, хоч учитель і впевняє, що їм тепер краще буде пробігатися.

Минає година, друга, третя. Страшний пан, що так довго примушував себе дождатися, ще більше тепер лякав школярів. І потомились усі, і пана страшно, – так би і втік.

Нарешті, години в три, зненацька почувся дзвоник.

– Їде, їде!.. – розітнувся шепіт проміж школярів.

Ту ж мить сторож Кирило, відчинивши двері, оповістив:

– Їде, уже біля Стецькового шинку³⁷.

Вчитель послав одного хлопця по батюшку. Школярі сипонули в школу. Миттю посідали, випросталися і затихли. Маленький школярик, що хотів утікати від пана, ще більше заліз у куток і ввесь зігнувся, – неначе якийсь хотів сховатись. У багатьох перехопило дух. Вони півзлякано, півдивуючись прислухалися до дзвоника, що все голосніше та голосніше видзвонював і, нарешті, востаннє гучно дзвеніючи, замовк біля самої школи. Приїхав! Усі голови повернулися до дверей. Обличчя у багатьох побіліли; деякі злякано шепотіли: «Господи, поможи!..» Далі почувся Кирилів голос:

– Сюди! Ось сюди пожалуйте!

Двері відчинилися, увійшов член шкільної ради. Школярі повставали. Не відмовляючи на їх поклін, він підійшов до вчителя.

– Ви учитель?

– Учитель.

---

³⁷ Шинок – невеликий заклад, де продавалися на розлив спиртні напої; корчма.

– Член училищного совета Куценко.

Пан Куценко років 25–30 був волосним писарем, а жінка його торгувала бакалією. І в писарстві, і в крамарстві йому так пощастило, що через десять років він мав уже свою крамницю в повітовому місті і, потроху посуваючись угору, зробився з писаря значною особою в місті. Недавнечко він був міським головою, а тепер директором повітового банку, що через його ж шахрайства незабаром мав впасти, і разом він – член земської управи і шкільної ради, – тим і їздить він по сільських школах на екзамени яко голова «екзаменаційної комісії». Але як непевні голосні й приголосні, проклята літера *h* та й усякі інші хитрощі російського правопису ніколи не давалися до зрозуміння панові членові, то він, звичайно, на екзаменах з російської мови любіше мовчав. На екзаменах же з закону божого та з рахунків почувався він вільніше, найбільш як справа доходила до лічби. Арифметику у межах цілої лічби він добре вивчив ще як був писарем, а директорування в банкові дало йому змогу перемогти й «дроби», і пан член особливо на рахунки й наполягав на екзаменах. Він завсігди возив з собою свій завдачник, де були папірцями й олівцем позначені завдачі, які він звичайно і безодмінно давав рішати школярам. До цього треба додати хіба ще те, що, силкуючись удавати з себе пана, він без жалю нівечив і українську, і російську мову, нехтуючи першу і не знаючи другої.

Прийшов піп, посідали за стіл. Член витяг якісь папери і порозкладав їх на столі. Коло їх ліг заялозений завдачник Євтушевського з позакладаними в його папірцями, потім перо й олівець, що з'явилися з членової кишені. Діти з острахом поглядали на всі ці приготування. Часом хтось тихо шепотів:

– І в його завдачник є!

– Перо, як срібне, блищить...

– Дайте список учеников, – голосно прогомонив член.

Реєстр³⁸ дали, і він уткнув у його носа. Тихо-тихо стало, – чути було, як муха, летячи, дзвеніла крилами. Школярі вже не перешіптувались; вони ждали, що то буде...

– Байденко Іван! – голосно вигукнув пан член. Викликаний хлопець схопився і почав пролазити проміж тісно поставленими ослонами³⁹. Ноги в його якимось не слухалися, чіплялися за ніжки від ослонів; видко було, що хлопець лякався. Нарешті, вилізши, він несміливо підійшов до столу і вклонився.

– Ну, по закону, – муркнув член. – Читайте молитву господню.

Хлопець тремтячим голосом почав:

– «Отче наш, іже еси...»

– Троице! – знову звелів член. Хлопець і ту проказав.

– А што ето такое тройця? – запитався він. Хлопець силкується щось сказати, але не може.

– Ну-ну! – підганя батюшка. – Я ж вам ето об'яснял, как же ти не знаєш?

– Тройця... – почина хлопець і стає. – Тройця... це – бог отець, і син, і дух святей...

– А шо ж то, три бога? – допитується член.

– Ні, один...

– Ну, как же то один? Розкажи!

Хлопець мовчить.

– Ну, чого ж ти мовчиш? – знов підганя батюшка. – Ти ж знаєш!

Хлопець то червоніє, то біліє, він тремтячою рукою тре чоло, видко, як замружіли і змокріли очі, затіпалися губи. Йому стало страшно.

– Ето значить... обикновенно, це всьо одно, шо от свет од сонця, ісходить і шо того... тее... об'ясніть йому, батюшка! – докінчив член, що хотів був навести відоме порівняння з біблійної історії Рудакова, але не зміг і заплутався.

³⁸ Реєстр – список, письмовий перелік кого-, чого-небудь.

³⁹ Ослін – переносна кімнатна лава для сидіння.

Батюшка вияснив.

– Тепер по священній історії... – промовив учитель.

– Розкажеш про Ноя і його синовей? – спитав піп.

– Розкажу, – відмовив, трохи заспокоївшись, хлопець і почав розказувати.

– А що, – зненацька перехоплює його оповідь член, – хорошо сделал Хам с отцом?

– Ні...

– Обикновено, он отца не уважал, посмеялся с него... за то ему і наказаніє. А ти уважаєш отца? Слушаєшся? – зненацька грізно запитується член.

– Слухаюсь... – відмовляє переляканий його голосом хлопець.

– То-то!.. Всегда должно слушаться, потому отец обикновенно есть родитель! – промовля член, удаючись уже до всіх школярів, а ті зо страхом дивились на все, що робилося у їх перед очима.

– Тепер по арифметике! От я вже сам его спрошу, – промовив член.

Тут уже було його широке поле до діяльності, і він, розгорнувши свого завдачника і нашу-кавши по прикметах завдачу почав нею мучити хлопця. На щастя хлопець знав.

– Тепер по-руському!

– Читай! – промовив учитель, показуючи хлопцеві в книжку.

– «Мартышка в старости слаба глазами стала, а у людей она слыхала, что это зло еще не так большой руки, лишь стоит завести очки»... і т. і.

– Розкажи!

Хлопець ламаною великоруською мовою переказує прочитане, всячину плутаючи:

– ...вона слыхала, що у людей больше руки і очки... стоить та й крутить хвостом...

– Да, очки надела, – додає член. – Хорошо! Будеть! – промовив він і, нахилившись над реєстром, хотів писати «балли».

– Может быть, писать еще? – спитавсь учитель.

– Мм... – муркнув член, погадавши, мабуть, про недсяжні правила правопису. – Нехай пишеть!..

Вчитель почав читати якийсь уривок з книги, а школяр писав на класовій таблиці.

Потім почали виправляти помилки. Член якось підсунув до себе книжку і, звіряючи з нею написане, знайшов дві помилки. Зоставалось їх ще з п'ятеро, але член сказав, що все останнє так, і хлопця пушено.

Саме таким робом⁴⁰ узялися й до другого школяра. Тільки, як дійшли до арифметики, бідолашний ніяк не міг рішити завдачу – даремно направляв його вчитель, даремно підганяв член. Нарешті, член не вдержавсь:

– Шо ето? – зненацька крикнув він. – Арифметики не знают, считать не умеют! Ви учитель, вы ничего не делали! Я в училищный совет на вас подам рапорт⁴¹!

Бідолашний учитель тільки крутивсь на одному місці. Школярі сиділи білі, як крейда.

Зненацька озвалося хлипання, спершу тихше, а далі все голосніше й голосніше, і перейшло, нарешті, у голосні заводи плачу. Плакав саме той маленький хлопчик, що ще заздалегідь хотів утікати від «пана».

– У! Я не хочу тут!.. Я не хочу! Я додому піду! – ридаючи казав він.

Почувши це, член зупинився. Вчитель побіг до хлопця. Але він не зважав на вмовлення і не покидав ридати і намагатися додому. Довелось пустити його з школи.

Бачачи, що вже переборщив, член притих. Екзамен останніх шістьох хлопців, що здавали на «свідомства», відбувся тихо, надто, що всі вони «арифметику» знали, і пан член не мав рації сердитися.

---

⁴⁰ Таким робом – таким чином.

⁴¹ Рапорт – усне або письмове офіційне повідомлення про що-небудь вищій інстанції, керівництву.

Нарешті скінчили. Пан член устав.

– А тех не будем экзаменовать? – спитавсь учитель, показуючи на школярів першого та другого року.

– Ннет... Та они умеють читать?.. – казав утомлений член, поглядаючи на годинника: було вже шість годин. – Хлопці, читать умеете? – запитався він у школярів.

– Умієм... – несміливо відмовили деякі.

– А щитать? Ну: дважды сем?

– Чотирнадцять! – гукнули всі відразу.

– А 25 без 7?

– Вісімнадцять.

– Ну... – промовив член, вагаючись.

– Може, закусить би... – обіззавсь батюшка.

– Обикновенно... не мішало б... Ну, діті, – знов оззався він до школярів, а ті чогось повставали, – значить, ви тепер получите свідетельство – которіє екзамен здали, а которіє нет, то, обикновенно, учітєся, потому що наука... то-єсть... потому, що без єї человек тьомний... А арихметику, особливо арихметику, щоб знали. Потому, обикновенно, арихметика – то велика наука!.. – і показуючи великість «арихметики» яко науки, пан член підняв угору проти лоба пальця і погрожаючи, штрикнув їм у повітря.

Далі течія членового красномовства всохла, і він став, не знаючи, що казати... Школярі, батюшка, вчитель і собі стояли, не знаючи, що їм робити.

– Так от шо... теє... – почав знову член, згадавши, як він колись був укупі з інспектором на екзамені і як саме той закінчив його, – школа у вас хорошая, і я так доложу у совет. І арихметику знають, – один не знаєть, ну, та то вже нічево... – І член так само, як і інспектор, подав руку вчителєві та батюшці.

– Так їх распустіть? – спитав учитель.

– Еге, да...

– Читайте молитву! – промовив учитель.

Хлопці, тупочучи ногами, повернулись до ікони. Прочитали молитву.

– Ну, тепер теє... домой ідіть! – почав член. – А ми до вас, батюшка. Обикновенно треба закусить. Може б того... й водочка?..

– А всенепримінно!.. Як же!.. Пожалуйте!..

– Так, так... От ми там і протокол⁴² екзаменської подпишем...

---

⁴² Протокол – документ, який містить запис усього, про що йшла мова на зборах, засіданні, допиті і т. ін.

Без хліба

I

Край села стояла хата поганенька, а в її жив селянин із жінкою та з дитиною – хлопчик був, невеличкий, недавнечко народився. Вже третій рік був, як вони побралися, – з чужого села він її взяв, – а все ніяк не могли збитися на хазяйство. У їх тільки й було худоби, що теличка, – купили її торішню весну, – та й та недавно здохла. А хоч би й не здохла, то все ж годувати нічим було б. Як усе недороди, то й самим їсти нічого – не то що теличці. Поплакала Горпина за теличкою, так хіба з того доможеться?

На весну зовсім у селянина не стало хліба. Тижднів зо три позичками жили, а тепер уже його знає, як і жити – ніхто й позичати не став, усякий каже:

– Що я тобі позичатиму? У мене в самого, може, діти голодні сидять, а тобі давай, давай, а назад і не сподівайся. Ти вже он у всього села напозичавсь. Тут сам за мішок хліба, може, хтойзна-що віддав би!

Раяла⁴³ жінка Петрові до пана піти, найнятися. Пішов на сусідній хутір – не взяли: і так багато, кажуть, наймитів. До другого пана пішов, так той глянув, що в Петра одежа – лата на латі, подумав, що гольтіпака⁴⁴, пройдисвіт⁴⁵ якийсь, – не схотів і говорити.

– Геть! – каже. – Багато вас тут ходить таких!..

Зовсім не знав Петро, що й робити. У кого коняка була, так хоч возити панські дрова з лісу наймалися, а йому й того не можна.

Одного ранку встала Горпина вдосвіта. Дитина ще спала. Молодиця⁴⁶ почала тихесенько біля печі поратися, а Петра послала дров урубати. Порається, а сама думає:

– Якби цей тиждень так-сяк перебутися, а там, може, поміг би господь, то поїхала б до батька в Сироватку: може б вони хоч з мішечок дали. Лихо без коня: то сіла б, поїхала, та й годі; а тепер, поки-то випрохаєш у кума того коня!

Відчинилися двері. Петро вніс дрова, додолу кидає.

– Та не грюкай-бо так, дитину збудиш! – каже Горпина.

Розтопила молодиця в печі, постановила горщики. Тоді підійшла до діжки з борошном, глянула:

– Петре, а Петре!

– Га?

– А що ми оце робитимем?

– Як?

– Борошна тільки на раз, та й то хлібини на дві.

Помовчав Петро, далі каже:

– Що ж його зробиш? Я вже й сам не знаю...

– Хіба ще піти попрохати?..

– Та до кого ж іти, коли у всіх напозичалися так, що ніхто вже не дає?

Горпина й сама це добре знала. Замовкли обоє. Прокинулась дитина в колисці, молодиця взяла її на руки, почала годувати. Воно вхопилося голодне, та й кинуло: молока нема. Тільки ще дужче заплакало. Каже Горпина:

---

⁴³ Раяти – радити.

⁴⁴ Гольтіпака – убога людина; голодранець.

⁴⁵ Пройдисвіт – людина, що не має постійного місця проживання, сталого заняття, роботи і т. ін.

⁴⁶ Молодиця – молода заміжня жінка.

– Хоч би вже самі, та оцієї дитини не було, а то тільки дивишся, як воно мучиться: сама голодна й воно голодне щодня, бо молока нема.

Петрові самому дитячий плач мов ножем серце краяв. Так хіба жалем поможеш?

– Знаєш що, Петре? Піди попрохай старосту – може, він з гамазеїв⁴⁷ дасть?..

Мовчить Петро, а дитина все плаче, усе мов ножем серце крає. Устав Петро, каже:

– А піду! Не здихати ж із голоду!

Узяв шапку, ще постояв, подумав, а далі й пішов мовчки. Він знав, що староста⁴⁸ не може сам дати, а все ж пішов, щоб хоч не чути, як дитина плакатиме.

«А, може, й дасть? – думає. – Хто його знає?.. Треба попросити добре. Шкода, що на чвертку⁴⁹ ратушним нема».

Прийшов Петро в ратушу⁵⁰, увійшов, перехрестився:

«Здорові, з середою!» сказав і став біля порогу. Староста в кутку за столом сидів, а писар з шафи папери виймав, по столу розкладаючи. Більше нікого в ратуші нема, тільки Петро та їх двоє. Наміряється все Петро сказати, та ніяк не зможе. Думає: «А як скаже – ні, не дам?» І як подума про це, подума, що тоді в його дома і жінка, й дитина голодні сидітимуть, так дух йому перехопить, і не вимовить він нічого, тільки стоїть біля порогу та шапку драну в руках мене. Бачивши староста, що йому чогось треба, а нічого не каже він, став сам питатися:

– А чого тобі, Петре?

Підійшов Петро ближче, вклонився.

– До вашої милості, – каже.

– Ну?

– Не положіть гніва, прийшов оце до вас... От уже третій день, мало що й ївши, сидимо... Сьогодні й крихти в роті не було і борошна нема...

– Ну, то що?

– Не положіть гніва... Я вже всюди прохав, так хто ж його позичить, як у самого, може, нема?.. Так я оце... чи не дозволили б з гамазеїв хоч мішечок дати?..

Глянув на його староста та й засміявся.

– Ге, хлопче? Цього ми не можемо своєю волею зробити, на це дозвіл од начальства треба.

– От управи⁵¹ земської, розумієш? – каже писар.

– Та воно так, – каже Петро. – Та чи не можна б як-небудь там, хоч трішки?..

– Та й чудний же ти який, чоловіче! Ти ж чуєш, що ні, ніяк не можна.

Петро постояв, помовчав, та й каже:

– Та може воно так, і без управи?.. Хоч небагато...

– Та тобі ж кажуть, чи ні? Позакладало тобі? – визвірився писар.

А Петро все стоїть, не йде. Він і сам не розумів, чого ще він ждав. Тільки як же його йти без нічого? Дома ж і картоплю вже затого⁵² поїдять!.. Хіба ще раз спитатися?

– Та я віддав би скоро, ось тільки б заробив, так і віддав би...

Писар зовсім розсердився:

– Та кажуть же тобі, що ні! Що тобі, сто разів казати? Хоч ти йому коляку на голові теши⁵³, а він усе – дай та дай! Ну, люди!..

Пішов Петро з ратуші.

⁴⁷ *Гамазея* – будівля для зберігання зерна, муки та інших предметів.

⁴⁸ *Староста* – в Україні, в Польщі та в Литовському князівстві (у XV–XVIII ст.) – керівник місцевого міського чи сільського управління або самоврядування; війт.

⁴⁹ *Чвертка* – пляшка місткістю 0,25 літра (звичайно наповнена горілкою, вином).

⁵⁰ *Ратуша* – будинок, в якому містилося або міститься міське самоврядування.

⁵¹ *Управа* – установа, яка займалася суспільними, становими та адміністративними справами.

⁵² *Затого* – скоро, от-от.

⁵³ *Хоч коляку на голові теши* – про неможливість переконати вперту або нетямущу людину.

II

Забавила Горпина дитину, положила, – сама з останнього борошна спекла дві перепічки⁵⁴, борщу та картоплі зварила. Порається, а сама думає:

«Сьогодні так-сяк перебудемося, та й завтра... Як дадуть Петрові, то, може, й до батька не треба буде їхати. Ні, хоч і дадуть, а все ж на сівбу немає, – їхати не минеться».

Повиймала молодиця перепічки, хату вимела та й сіла прясти. У самої прядива не було цього року – сіяти не мали де, так чуже брала від повісма⁵⁵. Усе за тиждень яких дві сороківки⁵⁶ заробить, а то й копу⁵⁷.

«Копу заробиш за тиждень, а на карбованця з'їси», – думає Горпина, нитку викручуючи. Коли чує, рипнули сінешні двері.

«Мабуть, Петро, – думає молодиця, – чи несе ж хоч що-небудь?..»

Справді Петро. Увійшов мовчки, сів на лаві, нічого й не каже. Позирнула Горпина на його і відразу вгадала, що дурно⁵⁸ він ходив.

– Петре, – каже, – нічого не дали?

– Кажуть, що без панів земських не можна... – понуро відказав Петро.

Мовчать обоє. Петро, похнюпивши голову, сидить сумний-сумний. А Горпина схилилась на прядку і не пряде вже. Глянув на неї Петро, – така вона змучена, зовсім змарніла. Жалко йому стало її. Підійшов до неї, обняв, та й каже:

– Годі, голубко моя, годі! Не журись...

Підняла очі Горпина, а в очах сльози.

– Ми то перетерпимо, – каже, – а дитина як? Яково їй терпіти?

Та й заплакала Горпина тихо... Згодом озвалася знову:

– Та вже ж така, мабуть, наша доля. Як бог допоможе, то й перетерпимо.

То розважити жінку хотів Петро, а тепер чує, як у самого на серці все важче та важче стає. А як сказала вона, що терпіти треба, то й не вдержався:

– Та доки ж його терпіти? – аж скрикнув. – Уже ж і так, здається, дня не минає, щоб не терпіли!

– Та вже ж, мабуть, так бог дав! – знову каже Горпина.

Петро насупився.

– Та хіба ж ми вже такі грішні, хіба ж немає вже й грішніших од нас, що таке лихо ми терпимо?

Нічого не сказала Горпина, замовк і Петро похмурений. Мовчить, а думи снуються в голові:

«Хіба ж то правда? За віщо ж мусимо з голоду вмирати? Староста не дав, а як сам, то хіба не бере відтіля ж? Торік же вкрав четверть ячменю... Вони крастимуть наше добро, а ти з голоду вмирай і дитина нехай умирає!»

Та й обняла Петра злість; така злість у його в серці заворушилася відразу на старосту, що й не сказати.

«Він у достатках, – Петро думає, – та ще й краде, а я голодний, то що мені робити?»

И хтойзна-що зробив би він старості, так запалилося. Схопився похмурий з місця, пішов з хати. По двору блукає, а думка не кида:

---

⁵⁴ *Перепічка* – поколотий ножом корж, що робиться із кислого хлібного тіста і печеться на сковороді, намащений маслом або салом.

⁵⁵ *Повісма* – пучок оброблених конопель або льону, готовий для прядіння, а також одержана з нього пряжа.

⁵⁶ *Сороківка* – дрібна розмінна монета вартістю двадцять копійок, або сорок крейцерів.

⁵⁷ *Копи* – одиниця лічби грошей, що дорівнює 50 копійкам.

⁵⁸ *Дурно* – даремно, марно.

«Не вмирати ж із голоду! Моє ж добро, не чие там, бо й я ж туди зсипав, а тепер, як мені їсти нічого, так дати не можна! Ну, так я ж у вас не прохатиму! Я й сам без вас візьму!»

І скільки він не думав, то все одно в голові стоїть: «візьму!»

«Не чуже ж я візьму, а своє. Коли не дають самі, треба криткома⁵⁹ брати».

І так він потроху до тієї думки звик, що зовсім не лякався її. Спершу йому здавалось аж страшно, як він про це думав, а тепер і дарма, – звик. І як звик, і не став цього зовсім боятись, тоді наважився зробити так, як надумав.

«Піду, дірку в гамазеї продовбаю та й наточу!» – думає Петро.

Тільки як про це Горпині сказати? Він знав добре, що вона зроду того не схоче, знав, що хоч як її вмовляй, а на це не підмовиш. А що ж його більше робити? Він бачив округи себе лихо, а не міг тому лихові запобігти. Бачив, що й люди не хотіли йому допомогти дати. Он староста краде, а йому так не дав! Усюди неправда!.. І тепер йому не здавалось гріхом украсти. А все-таки боявся казати про це Горпині, бо почувався, що й він не по правді робить.

А Горпина стала помічати, що з Петром робиться недобре щось. Все похмурий та сумний ходить. Почне вона питатися, нічого не каже, або: «Та так... Щось голова болить». Іноді ж гляне понуро так на неї та й одмовить: «А з чого ж його веселому бути?»

Бачила молодиця, що не такий став Петро, а запобігти лихові не знала чим, тільки журилася ще дужче.

А тим часом хліба вже не було, картоплю всю поїли, затого вже зовсім нічого їсти буде. До батька не довелось Горпині поїхати – коня ніхто не дав, а пішки хіба ж легко сорок верстов⁶⁰ до Сироватки пройти, та ще й з дитиною. А покинути дома її не можна: і так ледве жива тією краплею молока, а як покинути, тоді й зовсім хтойзна-що буде.

Бачить усе те Петро і знову сам собі каже: «Візьму! Не здихати ж, як собаці! Хай Горпина що хоче каже».

Одного разу лежить він уночі з жінкою на полу, не спиться йому, бо думки не дають. Та й думає він:

«А що, як Горпині зараз скажу?»

Але не сказав, тільки ще дужче почав з одного боку на другий перевертатися.

– Чого ти, Петре?

– Нічого, – каже.

Стала вже дрімати Горпина, коли чує, кличе Петро:

– Горпино!

– Га?

– Знаєш що...

– Ну?

Став Петро, знову боїться казати.

– Та я нічого... Я хотів спитати, чи є у нас вода в хаті? Пити хочу.

– Та в діжці ж...

Устав Петро, наче воду пішов пити, а в самого думка: «Сказати? Та вже ж од неї не сховаєшся – чи тепер, чи тоді, а казати доведеться».

Прийшов, знову ліг біля жінки, вкрився.

– Горпино, що ж далі робитимем?

Нічого не каже молодиця: вона вже всі думки передумала, та нічого не вигадала. Тоді Петро почав, заникуючись⁶¹:

⁵⁹ Криткома – крадькома.

⁶⁰ Верста (верства) – давня назва східнослов'янської міри великих віддалей, що становила 1,06 км і вживалася до запровадження метричної системи.

⁶¹ Заникуватися – те саме, що заїкатися.

– А я... я... Знаєш, що я думаю?

– Що?

Та й знову Петро зупинивсь, далі відразу заговорив швидко, неначе поспішається:

– Не здихати ж із голоду!.. Їм нічого – он і староста: сам гроші громадські краде, а нам хліба шматка не дає. Хіба ж нема й нашого там? Хай! Панькатися з їми, чи що? Хіба вони розуміють? Узяти та наточити з гамазеї!..

– Бог з тобою, Петре! Що ти кажеш?

Аж розсердився Петро:

– А що ж, із голоду, – каже, – вмирати?

– Гріх, Петре! На те божа воля!.. Бог так дав... А чужого не руш!

– Гріх! А з голоду вмирати – як? Хіба я своєю волею йду?

– Дак що, Петре, – перетерпіти треба... Не ходи!..

Страшно відразу стало Горпині. Пригорнула вона чоловіка.

– Петре, годі! Бог допоможе... Підеш сам до батька, вони dadуть... А те покинь, зовсім покинь! Гріх!

То вагався хоч трохи Петро, а тепер, як стала Горпина вмовляти, знову піднялась у його на людей злість, так і клекоче у грудях.

– Піду, – говорить, – не кажи мені нічого, – піду!

III

День поминув, ніч насунула. Діждався Петро півночі, одягся, узяв з собою три мішки й свердел⁶² та й пішов до гамазеїв.

Ніч була темна. Петро перейшов свій город, вийшов на вигін⁶³. На душі в його якось спокійно було. Він уже раз наважився зробити це діло і більше не думав про те, яке воно. «Піду та й украду», – думав він, і йому не здавалося, що він погано робить, бо він просто забув про це, неначе про це й думати не було чого. Спокійно та сміливо йшов, нічого не лякаючись.

Ось вигін кінчається, щось зачорніло здалека. «Гамазей», – подумав Петро. – «У сторожа гамазинника вже не світиться, – будуть повні три мішки».

Легкою ходою пішов далі. Уже недалеко! Тільки, що це? Голосно, дзвінко відгукнувся у повітрі крик. Мабуть, сич. Знову кричить, «нявка» – ні, це сова. І відразу страшно Петрові стало. Щось перехопило дух, серце застукало в грудях. Він зупинився, став прислухатись. За спиною аж морозом сипнуло.

«Піймають, піймають! Злодій⁶⁴!..»

І знов одразу, наче снігом обсипало. То сміливий був і спокійний, а тепер усе те зникло. Він увесь тремтів.

«Йти, чи не йти? – думав він. – А як піймають?»

Він знову почав прислухатися. Але навкруги всюди було так тихо, що він міг чути, як у його в грудях колотилося серце.

«Може, вернутися?.. А завтра знову будемо без хліба!.. Ні вже – піду!»

І він тихо-тихо почав прокрадатися до гамазеїв; підійшов до їх, ще раз озирнувся округи. В темряві нічого не видно. Тоді поліз під будівлю. Щороку зсипавши зерно у засіки⁶⁵, знав, з якого вони боку. Обережно підліз він до того місця, ліг на спину. Тоді наставив свердло, почав вертіти. Сухе дерево трохи затріщало. Петро зупинився, прислухаючись. Далі знов почав

---

⁶² *Свердел* – ріжучий інструмент, обертаючи який, роблять отвори, заглибини в металі, дереві, ґрунті і т. ін.

⁶³ *Vigін* – простора вільна ділянка біля села або в селі, куди виганяють пастися худобу, птицю.

⁶⁴ *Злодій* – той, хто займається злодійством (розкрадання чийі-небудь власності; крадіжка).

⁶⁵ *Засік* – відгороджене місце в коморі, зерносховищі і т. ін. для зсипання зерна або великий і високий, звичайно нерухомий ящик з лядою для зсипання зерна, борошна.

робити. Свердло глибше та глибше влазило в дерево – незабаром і дірка буде. Петро з усієї сили натиснув на свердло, лежачи на спині.

– Агов! Семене! Е, стонадцять кіп!..

Петро здригнувся. Хто це? Сторож? Серце колихнулось у грудях, а далі немов застигло – Петро слухав. Холодний піт виступив у його на лобі. Він так і закам'янів, піднявши руки вгору до свердла. Знову чути:

– Семене! Семене!.. А, щоб тобі! Ну, я й сам, хіба мені що? Не вмію заспівати?.. Стондцять!.. Гей!..

Ой там за байраком
Танцювала риба з раком...

П'яну пісню чути було біля самої гамазеї. І як хтось іде, чути.
Та гей:

танцювала риба з раком,
А цибуля...

– Тю на твого батька!.. Чого сюди? Ні, я сюди не хочу, додому піду!

Гей, а цибуля з часником,
А дівчина з козаком!

П'яний пішов. Голос і хода затихли. Петро не ворушився. Він затримав духа й ждав. Ось уже нікого не чути. Він ще прислухався. Ні, нема нікого. Тоді останнім натиском він довертів дірку. Налапав мішок, підставив, витяг свердло. Зерно сипнуло. Трусячись, як у пропасниці, Петро понасипав усі три мішки. Гамазеї були низько при землі, то не можна було повні понасипати. Одначе, що тепер робити? Покинути дірку незатулену – зерно витече на землю, завтра побачать, знайдуть. Треба заткнути. І чого це він не взяв затички?

Петро затулив дірку однією рукою, а другою почав шукати трави на затичку. Трава не росла під гамазеями. Згадав, що в його є хустка. Знайшов її, так-сяк заткнув дірку. Тоді витяг один клунок⁶⁶ з-під гамазеї, став і думає:

«Додому нести? Ні, то дуже довго буде. Попереношу на могилу⁶⁷, нехай там перележать поки що».

Могила була за селом, на цьому ж вигоні, там, де колись границя йшла, а тепер тільки вал⁶⁸ зостався високий. Поспішаючись, одніс Петро один клунок. Ті два клунки були менші, він забрав їх одразу. Усі три він заховав на могилі в бур'яні. Хотів був додому йти, та знову про дірку згадав. Треба взяти кращу затичку, а то хустка коли б не випала. Він тихо пройшов до чийогось тину, виламав цурпалок⁶⁹ і пішов знову до гамазеїв. Підліз уп'ять, обережно витяг хустку й заткнув дірку дерев'яною затичкою. Цурпалок саме прийшовсь і міцно стримів у дірці. Петро спробував – добре. Мабуть, додолу трохи зерна розсипалося. Він помацки позагортав його землею.

Вернувся додому, увійшов у хату.

– Горпино!

---

⁶⁶ *Клунок* – наповнена чим-небудь дорожня торба або мішок, пристосовані для носіння їх за плечима.

⁶⁷ *Могила* – високий насип на місці давнього поховання.

⁶⁸ *Вал* – високий земляний насип навколо поселення, міста або фортеці для захисту від ворога.

⁶⁹ *Цурпалок* – відрубаний, відбитий або відламаний шматок деревини, лозини і т. ін.; уламок, обрубок.

Нічого не чути. Мабуть, спить. Ліг він на піл, не роззуваючись, тільки свиту скинув.
– Горпино, ти спиш?
– Ну?
– Я заховав на могилі...
– Про мене де хоч ховай, а я тобі у допомі не буду!
Замовк Петро.

IV

Нікому й на думку не впало, щоб можна було вкрасти хліб із замкненої гамазеї. Та й крадіжка була невеличка, то не дуже й помітна. Бачачи Петро, що ніде нічого про крадіжку не чути, переніс жито додому. Та його стало не надовго. Уп'ять хоч знову красти йди. Та тільки тут трошки пособила доля. У сусіднього пана Петро впрохавсь у найми. Став він жити в пана, тільки ночувати додому ходив. Дома злидні⁷⁰ zostалися злиднями, але й за те хвалити бога, що хоч голодні не сиділи. А про крадіжку й досі не чуть було нічого. Петро заспокоївся.

Отже ні, не заспокоївся... Він давно вже згубив свій спокій, давно його не стало, аж із тієї темної ночі, як він під гамазеями був. І не крадіжка стала його мучити, ні! Про неї він спершу й не думав. Тільки ж Горпина мов не та до його стала. Зникли ті розмови щирі та ласкаві, – тепер вона з чоловіком іноді й слова не промовить за день – сумна-сумна ходить. Далі й у найми пішов Петро, став тільки ввечері жінку бачити – не пособилося. Все мовчить. То щоночі Петро ходив, а то вже тільки двічі, тричі на тиждень, бо знає, що дома не привітають, не загомонять, що дома ще тяжче на серці буде. Він не докоряв жінці: його самого вже починала гризти згадка про те діло. Удень, серед невгавної роботи, ще не так було тяжко – забувалося; а в ті ночі, що він то в пана, то дома ночував, у ті похмурі ночі не було йому спокою. Бо загинуло його щастя, може, навіки загинуло. А воно ж було колись, те щастя, було навіть і тоді, як голод їх мучив. А тепер усе зникло. Тільки груди пече, так пече... «Хоч би кара, та не така. Хоч би налаяла мене, хоч би докоряла, а то мовчить, нічого не каже, а як билина сохне». Це було в неділю ввечері. Петро сидів дома біля столу, а Горпина на полу дитину колихала. Каганець⁷¹ потроху блимав, і при його світлі жінка здавалася ще більше змученою, ніж удень. Обличчя змарніло, очі позападали, і якась мука світилась у їх у той час, як вона їх піднімала від колиски. Жаль стиснув серце Петрові. Устав він, підійшов, сів біля неї.

– Горпино!

Вона мовчки підняла на його смутні очі.

– Горпино! Доки ми будемо так мучитися?..

У його порвався голос; щось стиснуло, мов кліщами, горло. А вона все мовчала. Ледве переміг себе Петро, знову почав:

– Обоє ми гинемо... Уся душа перемучилась... Скажи мені, що ти маєш на думці, скажи, бо доки ж так жити?..

Вона знов глянула на його своїми позападалими очима і тихо спустила їх додолу. І Петрові здалося, що той погляд досяг йому аж у серце і як ножем різонув його.

– А що я тобі скажу? – почала вона тихо. – Адже ти сам знаєш... Я казала – не роби... Коли ж не сила моя... я любила тебе, а ти злодієм зробивсь.

– Нехай і так, – говорить Петро, – але ж ти знаєш, я не тим це зробив, що... ти знаєш, що не можна було цього не зробити...

– Я знаю, – тихо відмовила Горпина. – Усе те я знаю... Але що ж я з собою зроблю, коли я не можу, коли мені несила до того звикнути. Краще б я з голоду вмерла, ніж це сталося!

---

⁷⁰ Злидні – матеріальні нестатки, бідність.

⁷¹ Каганець – невеличкий світильник, що складається з гнота та посуду, у який наливається олія, лій чи гас.

Вона все нижче й нижче нахилилась до колиски.

– Яке тепер життя буде?.. Не життя, а мука... Чи ждала ж я того, чи сподівалася!

І вона тяжко заридала, припавши до колиски і б'ючись головою об її бильця⁷². Злякана дитина прокинулась і собі заплакала. А Горпина мов не чула її. Довго вона ховала свою муку, і ось тепер та мука сльозами вибухнула. Тільки ж не пособили ті сльози, не винесли лиха з душі.

V

Ще більший сум обняв Петра. За останній тиждень він перемучився так, що й пізнати його не можна було. Дума по думі минали в Петровій голові, все чорні, непривітні думи. Раз, серед ночі, у його промайнуло в голові: признатися? В острог⁷³ замкнуть... Там з злодіями, з розбійниками... А хіба він сам не злодій.? Ну й нехай у пута закують, поведуть... А син? А Горпина? Що тоді з сином буде?

«Що! А тепер хіба краще? Тепер мені жінка – не жінка, наче й дитина – не моя дитина... Гірше не буде, та хоч Горпині може полегшає, як мене не бачитиме».

І що більше він думав про це, то все дужче хотілося йому все розказати, крикнути: «Це я!...»

І в його обертом ішла голова. Він ходив зовсім як несамовитий, і його позападали очі іноді так страшно блищали, що Горпина часом лякалась його.

І ось настав час, наважився він. Це було в неділю. Строк⁷⁴ у пана він уже вибув і жив дома. Він устав рано і мовчки почав справлятися біля хазяйства.

«Хіба все сказати їй? – думав він. – Ні, якось страшно. Нехай довідається сама, як уже зроблено буде».

І він вештався⁷⁵ на дворі, не ввійшов у хату, бо йому тяжко було бачити жінку. Так-сяк перебувся до обід. По обіді одягсь, глянув на Горпину і знову подумав: «Сказати?..» Вона мовчки поралась біля печі і не дивилась на його. Він одвернувся, перехрестився і пішов з хати.

Горпину здивував Петро тим, що йдучи помоливсь. Але вона не зупинила його: їй тяжко було з ним розмовляти. Вона й тепер любила його, і тим-то ще тяжче їй на серці було тоді, як вона пригадувала, що її чоловік – злодій.

Петро тихо йшов до волості⁷⁶. Його перестрівали люди, а він і не бачив їх, – так опанували його думки. А проте він був якось надзвичайно спокійний. Саме так, як тоді, коли він ішов красти, саме так і тепер якийсь дивний спокій обняв його.

Але ж як побачив коло волості громаду, серце заколотилося йому в грудях.

Як він скаже перед громадою? Хіба подождати, поки розійдуться, та сказати самому старості?

Тим часом він наближався до громади. Він і сам не пам'ятав, як протовпився проміж людей аж до рундука⁷⁷. На рундуці стояв писар, щось читав. Петро став ждати. Писарів голос відбивавсь у вухах, але ж слів зрозуміти він не міг. Та він і не силкувався прислухатись до їх. Голова йому палала.

Що це? Громада загвалтувала – це писар дочитав. Уже час.

Він зняв шапку й почав:

– Люди добрі!..

Громада трохи вщухла.

---

⁷² Бильця – бокові обводи колиски.

⁷³ Острог – в'язниця, тюрма.

⁷⁴ Строк – служба, робота по найму протягом певного установаного часу в поміщицькому господарстві.

⁷⁵ Вештатися – ходити сюди-туди, в різних напрямках, блукати, бродити де-небудь.

⁷⁶ Волость – приміщення волосної управи.

⁷⁷ Рундук – те саме, що ганок.

– Петро щось каже, слухайте!

– Та чого там йому треба?

– Та слухайте вже, що чоловік каже!

Петрові перехопило дух, він ледве дихав.

– Люди добрі! Простіть мене, бо я злодій! Я вкрав з гамазеї...

І те промовивши, він упав до ніг громади.

.....

Громада ледве зрозуміла, за віщо Петро зве себе злодієм, бо нікому й на думку не впало, що з гамазеї вкрадено. Писар звелів був арештувати Петра, та громада не дала:

– Це наше добро, наш і суд, – гукали люди.

Але громада нічого не зробила Петрові. Він набрав три повних мішки хліба й одвіз у гамазеї. І немов удруге на світ народився тоді. Громада не розумом, а якось серцем почула, як Петро міг дійти до такого діла, і ніхто більше не згадував про його. Сам Петро потроху заспокоївся. І Горпина знов стала його Горпиною, такою, як і перше була... І стали вони знову жити, як жили...

Сестриця Галя

Старий Іван Лаврусь скинув обридливу сльозу, що пробігла по всьому видові й повисла йому на довгому сивому вусові. Він скинув сльозу сердячись, – бо хіба ж подоба плакати старому дідові, що вже йому на п'ятий десяток звернуло? Ні, се бридня! Де люлька?

І він знову почав розпалювати свою люльку, що тричі вже її розпалював, і тричі вона гасла. Але ж і цього разу не довго вона стреміла в зубах у Йвана. Знов облягли чорні думи сиву йому голову, і похилилася голова над столом. А люлька, знов забута, лежала досі вже під ногами, і Іван її не бачив: він тепер нічого не бачив у цій хаті, бо неначе якийсь туман застилав йому очі, не давав глядіти. Ось він усе більшає та більшає, цей туман, ось уже він зовсім заслонив йому очі, і щось гаряче пробігло по щоці і знов повисло на сивому вусові. Еге, п'ятий десяток доживає, – не мало років прожив, та не плакав ніколи Йван, хіба що як хлопцем малим був, а тепер довелося заплакати.

Та й не дурно ж старий плаче: його дружини, що з нею він мало не тридцять років прожив, як риба з водою прожив, тепер її нема: вона лежить мертва у холодній ямі. Що він, старий, тепер діятиме на світі сам, одинокий, та ще й з трьома дітьми малими? Не дав же Господь йому щастя: всі великі повмирали, zostалися дома тільки малі, – дванадцятий рочок найстаршій дівчині Галі. Ось де вони всі троє сплять тихо, впокійно; тільки у Галі знати ще сльози на личку: мабуть, плакала так, як оце тепер він, старий, плаче.

І знов щось гаряче по щоці – кить-кить. Але він того вже не чує. «Двадцять і шість років з тобою, Насте, прожили, а тепер довелося розлучатися»...

І почало йому, старому, згадуватися все, що тоді ще давно було. Як то воно молоді літа згадуються так легко! Ось тепер: сьогодні що зробиш – завтра вже й забув. А ті, далекі літа не забуваються...

От же не забув, як вони під вербами удвох сиділи, як на вулиці стрівалися.

– Вийдеш сьогодні, серце?

– Біля криниці жди!

І він ждав... Гарно тоді було... А там весілля... Бучне⁷⁸ було, – тоді ще горілка дешева була. Так, весілля... Тоді ще кум Семен почав пити варену з миски і край у мисці викусив. І так і згадалося йому Семенове обличчя, – червоне, очі вирячені, сам він до миски припав... На що воно згадується таке?

А як діти пішли!.. Господи! Які вони раді їм були. Так ніж: тройко малими вмерло, дочка заміжня була – в землю полягла...

І ось зненацька ще дужче у Йвана серце защемило: се щось нове згадалося. Господи! Й на віщо він так зробив тоді! Він ніколи її не бив, ні... тільки раз се було: він з шинку прийшов – уся громада була тоді в шинку, і він був... І за віщо він її вдарив? Не згада вже тепер, тільки зна, що вдарив просто наодмаш кулаком. Хотів по голові, та п'яний був – похитнувся, у груди влучив. А вона й не заплакала... Вона зроду вперше від його бита була: як стояла, так і впала на під, мовчить, тільки за груди вхопилася, на його так дивиться... Як вона тоді дивилася!.. Він і тепер неначе той погляд бачить. Ох на віщо ж він се зробив!..

– Мамо! – скрикнув спросоння невеличкий хлопчик, що спав на полу. – Мамо!

І він розплющив очі, подививсь навкруги і ще сонний, подививсь і сів на полу.

– Мамо! Де мама? – питався він.

Далі хлоп'я замовкло на хвилину, а потім мабуть одразу йому згадався учорашній похорон, і він скрикнув ізнову:

– Мамо! Я хочу мами! – і облився слізьми.

---

⁷⁸ Бучний – розкішний, пишний.

Дві дівчини: більша – Галя і менша – Одарка – теж попрокидались од голосіння братового і повставали. Одарка зараз же почала вдвох із братом кликати маму й плакати.

Сей випадок розігнав Іванові мрії, він підійшов до плачучих дітей.

– Не плачте, дітки, годі! – промовляв він, голублячи їх.

– Я маму хочу! – не вгавав малий Василько.

– Маму! – хлипала, тручи руками очі, Одарка.

– Мама нема, дітки... – тихо, ледве промовив батько. – Мама нема: вона пішла... до тітки Марусі. Ось підождіть, скоро вернеться...

– Ні, ні! – голосив хлопець. – Тато не так кажуть: мама не пішли, мамусю в яму закопано вчора. О! Навіщо в яму! Я не хочу так, – там холодно мамі!

І діти знов облилися дрібними сльозми. Тільки Галя, сидячи в кутку, хоч і плакала, але тихо, силкуючись вдержувати сльози, що так і сипалися з карих оченят і текли по білому схудлому видочку. А далі, мов перемігши себе, вона втерла сльози і сиділа не ворущучись, тільки її маленьке тільце здригалось раз-по-раз то з жалю тяжкого, то з холоду, що панував у нетопленій хаті. А Василько з Одаркою все плакали, та й плакали, голосно кличучи маму. Іван не знав, що й робити. Коли се Галя встала, ще раз утерла останні сліди від сліз і пересіла до дітей. Вона обвила їм шийки своїми тоненькими рученятами, пригорнула їх обох до себе й почала розважати. Іван не чув усього, що вона їм тихенько шепотіла на вухо, він почув тільки деякі уривки:

– Не плач... Я кашки зварю... Ну, ну – годі... Я тобі ляльок нароблю і «котка» заспіваю...

І бідна маленька дівчинка, сама ледве вдержуючи сльози, почала співати «котка», ту саме пісню, що так недавнечко співала над нею мама, любя мама, що лежить тепер у холодній, снігом заметеній ямі... І як її колись бавила мама сією пісенькою, так і вона розважає тепер нею своїх маленьких «братика й сестричку», що так, як і вона, zostалися без мами.

Спершу діти мало її слухали, але потім почали плакати тихше, а далі й зовсім замовкли і тільки хлипали раз-по-раз. І вже тоді, як хлипання стихло, і Галя втерла обом сльози, Василько промовив:

– Я вставати хочу!

Галя почала його вдягати, обувати чоботи. Гаразд напрацювавшись з Васильком, Галя заходила біля Одарки. Тут діло було легше, і незабаром вона вже вмивала обох дітей. Василько спершу почав був змагатися, кажучи, що він не хоче вмиватись, бо холодно, і треба було довго вмовляти його, поки він згодився на вмивання та на чесання, бо й його він не любив за те, що «тоді скубеться». Але потроху Галя поборолла всі ті труднощі⁷⁹.

– Тату! Я їсти хочу! – тихенько промовила Одарка, хапаючи батька за рукав.

– І я хочу, снідати хочу! – завив і собі Василько.

Бідолашний батько поліз на полицю по хліб.

– Я не хочу хліба, я хочу кулешику⁸⁰! – не згоджувався хлопець.

– Синку, нема кулешику; ось підожди – я зварю.

– Я не хочу підожди, я зараз хочу!

І знову сльози. Старий не знав, що й робити. Тут знову довелося Галі розважати дітей. Чи про кулешик вона їм шепотіла, чи про що інше, – тільки вони й сього разу почали потроху затихати. Зрідка тільки чути було Василькові вигуки:

– А я так не хочу! Я хочу отак!

Та скоро й він замовк. Діти почали гризти хліб. Василько, насупившись, ухопив обома руками краєць і з усієї сили кусав його своїми білими зубами. Він ще не покинув дуги губи й очевидно захожувався щось вигукнути. Надто в хаті було так холодно, що в дітей посиніли руки.

---

⁷⁹ *Труднація* – трудність.

⁸⁰ *Кулешик (куліш)* – густий суп (звичайно з пшона).

– Я змерз! – зарепетував хлопець.

Галя миттю кинулась, знайшла юпчину, вдягла брата й сестру.

– І солі нема!.. – додав він далі, показуючи Галі свій хліб.

– І мені солі! – попрохала Одарка.

Галя густо насолити дітям хліб цупкою сірою сіллю.

Тепер уже поки не було чого голосити, і діти на якийсь час зовсім заспокоїлись і мовчали.

А Йван тим часом думав про те, як то він буде поратися. Діти голодні, їм треба чогось ізварити.

І він пішов з хати, нарубав і вніс дров, далі почав розтопляти в печі. Що ж його варити? Кинувся шукати чого-небудь – знайшов пшоно.

– Зварю хоч кулішу, – думає.

І він почав змивати пшоно. Змив, у горщик усяпав.

– Е, дурний! Нащо ж я всипав? Треба спершу окріп нагріти.

І він висипав пшоно з горщика. Далі...

Дві маленькі рученьки зненацька обхопили йому шию, добрі карі оченята, трохи заплакані, глянули йому в вічі.

– Тату, киньте, – я зроблю... Я знаю...

Іван дивуючися глянув на Галю.

– Годі-бо, тату, не займайте, я сама впораюсь, – казала вона.

– Куди тобі, дочко, ти ще мала! – відмагався батько.

– Я хоч мала, а я знаю... Я навчуся ще, а тепер як-небудь – мами нема...

Дві сльозини знову заблищали у дівчини на очах.

Іван мовчки відійшов од печі і сів біля столу. Одарка та Василь сиділи в кутку на полу й мовчки дивилися то на батька, то на Галю.

А вона тим часом не гаялася. Вона поперемивала горщики, поналивала, як треба, й почала становити в піч. Один горщик був їй важкий – вона покликала батька:

– Тату, пособіть!

Іван схопивсь і поставив горщик у піч.

Далі маненька господиня знайшла десь капусти, сала й увесь хазяйчин надібок⁸¹ і почала поратися, як справжня господиня. І тут маленькі рученята не зовсім спершу слухалися, та далі звикли. Іван довго мовчки дивився на неї.

– Хазяйкою буде!.. – гірко всміхаючись, промовив і пішов з хати.

А діти й собі, дивуючись, гляділи на свою маленьку сестру. Ще недавно вона з ними в ляльки гулялася, а тепер он уже порається. І вдягає їх, і годує, і варить – зовсім як мама.

– Галю, кожух ізсунувсь, – озивається брат.

Галя кинула піч і побігла вдягати його. Він учепився їй за шию.

– Галю, ти мені кулешику звариш? – питався хлопець, зазираючи їй у вічі.

– Зварю, зварю, – казала вона, гладячи його по голові.

– Ти мене отак, як мама, погладь! – казав Василько, направляючи їй руку.

І вона гладила його, як мама, а в самої сльози на очах бриніли⁸².

Маленька Одарка й собі чіпала її за руку й жалілася:

– Хліб твердий: я губу собі вдряпнула, – болить.

І вона підставляла свою голову під сестрини руку. І сестрина рука гладила тоді обох.

– А скоро кулешик? Я кулешику підожду, – казав голодний хлопець.

– Підождить, підождить – ось я зараз, – одмовляла Галя і знов кидалась до печі, але не надовго, бо раз-по-раз то брат, то сестра скиглили, що їм або «носа треба втерти», або

---

⁸¹ *Надібок* – господарські речі.

⁸² *Бриніти* – блищати, виблискувати.

«почухати, бо щось куса», або ще чого іншого. І Галя втирала носа, чухала там, де свербить, або ще чим іншим удовольняла дітей...

* * *

Сумно тягнеться день.

Батько то ввійде в хату, то знов піде, – видно, що він не знайде собі діла. Він і не говорить нічого, бо все, про віщо не забалака, нагадає і йому, й дітям велику втрату. Тільки іноді скаже їм яке слово, як вони про віщо в його спитаються, або пожалує їх мовчки.

Діти – теж смутні-невеселі – не граються навіть. Одарка витягла була черепок із своїми ляльками і почала їх садовити на лави. Вона хотіла гуляти так, як і раніше: мати пустила дітей у ліс по ягоди, там їх напав вовк – ледве втекли. Вона вже почала була казати за дітей:

– Мамо, пустіть нас...

Але те слово «мамо» знов нагадало їй забуте на хвилину власне горе, і вона голосно заплакала, кинула ляльки й залізла на піл у куток.

Галя поралась, нагодувала дітей сніданням, потім обідом, – батько не їв нічого.

По обіді Василько підійшов до батька, що сидів на лаві й мовчки думав свої невеселі думки.

– Тату! – почав він, учепившись йому за руку. – Тату!

Його личко зробилось одразу якесь поважне, зовсім не так, як у дитини.

– Що, синку?

– Тату, Галя нам тепер мамою буде, – промовив хлопець, показуючи на сестру.

– Буде, буде! – шепотів батько, ледве вдержуючися, щоб знову не заплакати.

– Вона – як мама, – знов розказував хлопець, – вона кулешику наварила, вона вдягла мене...

– Так, синку, так, – вона тобі все зробить, а ти не плач, грайся – все буде...

* * *

Уже повечеряли.

Сумно повечеряли – перша вечеря без матері. Старий батько ліг на печі, діти й собі почали лягати.

– Галю, роззуй мене! – прохав Василько, сидячи на полу і простягаючи до сестри вбуту ногу.

– Зараз, Васильку, зараз!

– Галю, а мені спідницю скинь, а то затяглась вузлом, так не розв'яжеш! – озивалась Одарка.

І Галя, не можучи подужати руками, зубами починала розв'язувати затягнений вузол.

Та таки послалися й пороздягалися; Галя повкладала й повкривала дітей.

– А ми, Галюсю, не хочемо спати, – розкажи нам казочки! – прохали вони.

– Про трьох сестер та про калинову сопілочку, – додавала Одарка.

І Галя, примостившись біля їх на полу, почала казку:

– Був собі, жив собі дід та баба і було в їх три дочки і щонайменшу Галею звали...

– Галею? Як тебе? – перехоплює хлопець.

– Еге, як мене... От і пішли вони одного разу влітку по ягоди. То ті сестри рвуть та їдять, а Галя рве та в глечик кладе, каже: – понесу додому татові й мамусі...

– Так, як ти, – знов каже хлопець. – І ти так: нарвеш ягід і нам приносиш. А ягоди такі солодкі!

– Ну, цить же, не перепиняй!.. То ті сестри й кажуть – Як ми додому вернемось? У неї скільки ягід, а в нас нема. Давай уб'ємо її, а ягоди заберемо... – розказувала Галя, а діти все слухали. Маленька Одарка підвелася трохи й зіпершись щічкою на руку, дивилася замисленими очима на сестру, а Василько й собі притих і тільки, не відриваючи очей од сестри, пильно, жадібно слухав, бо се така гарна казка!

Он Галю вже вбито – бідна вона! – і в землю закопано. А на могилі калина виросла. А вівчар сопілку з калини вирізав, грає:

Ой, помалу-малу, вівчарику, грай,
Та не врази мого серденька в край:
Мене сестри зарубали,
Під кущиком поховали,
Ще й ногами притоптали...

Слухають діти, як Галя співає, а далі знов тихі слова з казки немов ллються одно за одним у чудовій дитячій вимові. Довго тягнеться казка, а там і друга. І потроху очі заплющуються, тихий сон оповів дітей, і схиляється Одарчина голова на подушку поруч із братом, що заснув уже під Галине оповідання.

Поснули діти, навіть старий батько заснув. Тільки Галя не спить – се маненьке худеньке дівчатко з карими оченятами, ся нова мама сим дітям. Вона тихо встає і йде насеред хати. Вона ще не молилася на ніч і зараз молитися буде. І стає дівчина навколішки й тихо шепоче молитви, не розуміючи їх, калічачи слова, але ж без краю віручи каже їх. Ось вона проказала Отче-наша, Богородицю. Більше вона не знає ні однієї молитви. Вона тепер так помолиться, сама від себе.

Білолиций місяць тихо плив високим небом, розливаючи своє срібне проміння. Плив і оглядав світ широкий, а оглядаючи зазирнув у маленьку хатину, де маленьке дівчатко тихо шепотіло молитви, стоячи навколішках.

– Господи! Візьми мою маму до себе з холодної ями – нехай їй у тебе гарно буде. І мені дай, Господи, щоб робити навчилася, щоб замість мами стала братикові й сестриці...

Глянув місяць на дівчатко і, зачудований у святому здивуванню, немов зупинився на небі, обливаючи маленьку дівчинку, що молилася серед хати, морем свого сріблястого проміння. Чи бачив він, вічний без краю, коли-небудь таку дівчинку, чи чув таку молитву? Коли бачив і чув, то чи одніс же Богові ту молитву, щоб він обтер сльози на схудлому обличчю? Хай же він і тепер віднесе сю молитву, туди, перед престол Довічному й положить Йому до ніг, яко найчистіше й найсвятіше почування маленького дитячого серденька!..

А вона все молилась, у місячному світі стоячи, мов ясний неземний дух чистої любові. А потім, положивши три поклони, устала, підійшла до брата й до сестри, вгорнула їм ноги кожухом і сама лягла біля їх, накинувши на плечі свитину.

І довго стояв місяць зачудований, довго дививсь у вікно, ллючи небесний світ у хату, аж поки якась хмарка набігла й сховала його...

Ксеня

I

Це було по весні...

Я тільки одну зиму ще ходив до школи. Всі ми, школярі, сподівалися, що незабаром нас порозпускають, бо вже наближався екзамен. Мені страшно було його, того екзамену, бо казано, що на його якийсь пан приїде, але бажалося, щоб швидше він проходив, бо вже, правду кажучи, трохи таки набридло сидіти в душній і тісній похмурій школі у той саме час, як ліс гучав⁸³ од пташиних співів, як лука пишалася веселими квітками, як жвавi метелики тріпали в повітрі своїми різноколірними крильцями, втікаючи від хлопців, що вганяли за ними. А ми щодня мусили сидіти до пізнього обіду в хаті. Ні, вже хотілося на волю!..

Зате ж, як кінчалося вчиття і нас пускано додому, ніде правди сховати – я та й багато моїх товаришів не дуже дбали про науку, а більше надолужали згаяний у школі час.

Так, це було по весні. Вернувшись з школи і кинувши на мисник⁸⁴ книжки, я вхопив свій складаний ніж і вибіг на вулицю. Мені хотілося зробити собі сікавку⁸⁵. Я побіг у сад і скоренько вирізав собі цівку⁸⁶ з бузини. Тоді, розсівшись перед своїм двором, я почав виробляти сікавку. Я вже відрізав її і простромлював серединку, як зненацька біля мого вуха озвався голос:

– Та й гарний же в тебе ніж!

Я підвів голову. Це був мій товариш-кучанин⁸⁷ Івась.

– Гарний ніж... Батько купив?

Я глянув на свій новенький блискучий ніж, а потім на Івася і промовив:

– Авжеж, батько!

– Продай мені! – сказав Івась, і в його заблищали очі.

– Зроду ні! – відмовив я зважливо.

– Я тобі злого⁸⁸ дам. У мене єсть: батюшка дали, як я в церкві кадило⁸⁹ їм подавав.

– Що мені твій злотий! За ніж батько сами дали семигривеника⁹⁰.

Івась похнюпився. Але трошки згодом знову підвів голову:

– Ну, слухай, дай мені хоч погратися: і я собі нароблю сікавок...

Якби Івась попрохав у мене ножа через тиждень або два, то я дав би його, не вагаючись. Але тепер, тільки позавчора одержавши його, я ніяк не міг наважитися розстатися з своїм скарбом.

І я відмовив:

– Ні, не дам!

Івась образився.

– У! Скупердя⁹¹! Усе б собі загарбав! Дай!

– Не дам!

---

⁸³ Гучати – звучати.

⁸⁴ Мисник – полиця для посуду, іноді для продуктів у сільській хаті.

⁸⁵ Сікавка – саморобна іграшка-насос.

⁸⁶ Цівка – трубчасте стебло рослини.

⁸⁷ Кучанин – сусід (з одного кутка на селі).

⁸⁸ Злотий – на Правобережній Україні – місцева назва монети вартістю 15 копійок.

⁸⁹ Кадило – металевий посуд на довгих ланцюжках із прорізною накривкою для куріння ладаном під час відправи православної й католицької релігійного культу.

⁹⁰ Семигривеник – монета вартістю в двадцять копійок.

⁹¹ Скупердя (скупердяга) – скупа людина.

Тут трапився зовсім несподіваний випадок. Повертаючи довгу цівку з бузини, я якось зненацька зачепив Івасеві обличчя. Він, і раніше сердитий, тепер скипів:

– Чого б'єшся? Хочеш, щоб і я тобі дав?

І він штовхнув мене в плече. Ніж, що був у мене в руці, через цей штурханець не потрапив куди треба і вгородився просто мені в руку. Я скочив до Івася, кинувши й ножа. Але він уже тікав. Я побіг за їм з усієї сили, доганяючи його. Ми таки довгенько так бігли: він – тікаючи від кари, я – бажаючи помститися. Я вже наздоганяв його, як зненацька почув, що спіткнувся на щось і падаю.

II

Та я не впав.

Я вдаривсь об когось і хоч звалив його, але сам якось удержався. Прочумавшись трохи, я оглядівсь і побачив, що стою перед чиеюсь хатою, а з землі встає невеличка, років дев'ятьох, дівчинка. Я її, мабуть, здорово вдарив, бо вона дуже скривилася, уставши й узявшись рукою за бік; але не заплакала, хоч її великі сірі очі заблищали сльозою. Як глянув я на це, то вся моя злість на Івася відразу десь ізникла, мов її й не було, і я мовчки, не знаючи, що казати, почав розглядати дівчинку. Вона була з тих, що звуть «зачуханими», себто покинутими без ніякого догляду... На її була обідрана поганенька спідничка та чорна⁹² сорочка, а схудле чепурне обличчя було як біль біле.

Я зрозумів, що вдарив її, зробив їй погано, але не знав, що казати, хоч мені й жалко її було. Нарешті, я спромігся промовити:

– Я здорово тебе забив?

– Ні... так... – одказала вона, але зараз же скривилась: мабуть, бік іще болів.

– Ні, я знаю, що здорово; тільки ти на мене не сердься; я ненавмисне.

– Я не сердюсь...

Ми ще постояли мовчки. Я спитався:

– А як тебе звуть?

– Ксенею, – відмовила вона, піднімаючи на мене свої великі очі.

– А мене Василем звуть. Ми живемо на Заваліївці.

– Я знаю...

– А в тебе є батько?

– Є.

– А мати?

– Матері нема... вмерли... у мене мамою – мачуха...

– Чи вона ж тебе жалує?

Дівчина нічого не сказала, тільки спустила очі додолу.

– Так ти не сердишся на мене, що я тебе вдарив? – знову запитався я.

– Ні... Ой, ой! Що це в тебе? – скрикнула вона, хапаючи мене за руку.

Як падав я, то ще забив свою врізану руку, і кров з неї тепер так і цебеніла⁹³.

– Ой, що це в тебе? – питалася Ксеня.

– Так... урізав...

Мені сором було казати про мою сварку з Івасем.

– Отже треба зав'язати, а то боляче буде, – бідкалася Ксеня.

Але хоч мені в той час і справді боляче було, та сором було хлопцеві признатися. І я відмовив:

---

⁹² Чорна (про сорочку) – брудна.

⁹³ Цебеніти – бити сильним струменем, з силою виливатися, литися (переважно про кров з рани).

– Ні, нічого. Воно не болить. Прощай! Я до тебе гратися колись прийду.
І зараз же побіг додому, щоб утекти від її питань про виразку⁹⁴ і... щоб зав'язати руку.

III

Хоч я й казав Ксені, що прийду до неї гратися, але чомусь не прийшов і зустрівся з нею вже нескоро, аж тоді, як ми сіно своє косили.

Менша сестра не схотіла на поле їхати, а мені довелося їхати з самими великими. Поки батько й брати косили, а сестри гребли недалечко, я то сидів біля воза, що стояв на траві саме під густим буйним зрубом⁹⁵, то до їх бігав. А як після обід уже вони далеко відійшли в поле, то мене покинуто берегти воза. Я zostався сам. Якби я взяв книжку, то, може б, оце читав, – у мене така цікава книжка була – казки всякі, – але я її забув, то тепер заходився вирізувати з куща тоненькі хвойдини⁹⁶ – хотів возика плести. Довго я мудрував, поки таки сплів його так-сяк і вже хотів був іще щось вимудрувати, як зненацька почув шелест попід кущами. Я глянув і вздрів Ксеню. Вона йшла, не помічаючи мене і не сподіваючись, мабуть, мене тут зустріти. Скоро й вона мене побачила й зупинилася. Я зрадів і зараз же гукнув:

– Ти тут? Як це ти сюда зайшла?

– Тато косять, а я їм обідати приносила, – відмовила вона, не сходячи з місця.

– Та чого ти стоїш? Іди ближче сюди та будемо гратися.

Вона несміливо підійшла і сіла біля мене.

– Ось ба, якого я воза сплів, – утнеш⁹⁷ такого? – похвалився я, показуючи воза.

– Ні, я ніколи не плела возів...

– А що ж ти робила? Ти граєшся як?

– Граюся... ні, не граюся...

– Як то?

– Мати не дають гратися – кажуть, що робити треба.

– А що ж ти робиш?

– Та дитину доглядаю, хату мету... корову пасу... все...

– А гратися ж тобі не хочеться?

– О, ні, хочеться, так хочеться! – скрикнула вона, і оченята в неї аж заблищали; але зараз же засоромилася й стихла.

– Ну, добре, так ми будемо з тобою гратися.

Потроху Ксеня насмілилася, і ми почали гратися як треба. Ми ловили один одного, ховалися по кущах. Одного разу я не міг її довго знайти, коли чую, кричить вона, нарешті, з-під куща:

– Ось глянь, Василю, що я знайшла!

Вона знайшла коника. Увесь зелений, ноги як дрюччя⁹⁸.

– Давай, Ксеню, сюди – я подивлюся.

Тільки хотіла дати, а коник – плиг! – утік у траву.

– О, нащо ти його пустила? – кажу.

А вона сміється:

– Я не пускала, він сам утік.

Ми почали його шукати – нема. Дивимося, а в землі дірочка.

---

⁹⁴ Виразка – ранка на шкірі або на слизовій оболонці.

⁹⁵ Зруб – місце, де був вирубаний ліс.

⁹⁶ Хвойдина – лозина.

⁹⁷ Утнути (утинати) – майстерно зробити що-небудь.

⁹⁸ Дрюччя (дрюк) – велика товста дерев'яна палиця.

– Це тут цвіркун живе, – догадався я та й почав штрикати паличкою в нірку. І справді – цвіркун: сердиться, за паличку хапає, трохи не витягнеш, аж головку видко.

– Пане Свіргунський! Ідіть, я буду орати, а ви будете поганяти!

Ксеня сміється:

– Багато ви наорете!..

IV

– Василю, ходімо в ліс по ягоди!

– Ходімо!

Пішли, почали ягід шукати. Я скільки нарву, стільки поїм. Як наївся, питаюся в Ксені:

– А ти наїлася?

А вона сміється з мене:

– Та я не їла, а ось квіточку нарвала.

І показує мені пучечок ягід:

– А вже час додому вертатися, – каже Ксеня.

– Чого там?

– Та мати будуть лаяти...

– От там, лаяти! Ходім далі!

І ми пішли ще далі в ліс. Бігали, гралися, забавка наздоганяла забавку, і хоч нам здавалося, що ми трохи походили, але ми й незчулися, як почало вечоріти. Тоді тільки побачили, що вже блукаємо в незнайомому місці.

– Василю, що ж ми будемо робити? – спиталася Ксеня.

– Треба стежки шукати, – відповів я, – а то скоро смеркне.

– Скоро? А тут є... вовки?.. – промовила Ксеня, і великі її очі розкривалися від страху ще дуже, а біле обличчя зробилося ще білішим.

– Ну, вовки там!.. – одказав я, бадьорячись, хоч і сам щось не дуже спокійно мався. – Побіжімо краще назад! Ну!

Ми побігли кущами. Віти били нас по обличчях, шкрябали, босі ноги підколювалися. Незабаром Ксеня почала zostаватися позаду.

– Василю, не кидай мене... Я боюся...

Я зупинився.

– Дай руку, побіжимо вкупі.

Але бігти серед густо порослих кущів, за руки побравшись, було зовсім погано. Ми ще трохи пробігли, поки обоє, спіткнувшись на коріння, попадали додолу.

Повставали, дивимосся навкруги – нема стежки. Ми забилися таки здорово; але ніхто з нас не заплакав: з ляку байдуже було про біль. Ми пішли помалу, шукаючи дороги. Дивимосся, вже перейшли зруб і аж до старого лісу дійшли. Зовсім смеркло, а місяця ще не було, і ліс стояв такий чорний, страшний. Ми зрозуміли, що не туди йшли.

– Василю, що ж тепер робити?

– Будемо тут ночувати...

– У лісі?! А вовки?..

– Ну, там... – Я хотів сказати: «то дурниця», але не зміг. Обом нам схотілося плакати. Усякі думки снували в голові. А що, як справді вовки нападуть?.. Розірвуть!

Ксеня притулилася до мене і вже плакала. Мені схотілося її розважити, але я не міг і слова вимовити.

Так проминуло кілька хвилин.

V

Коло того місця, де ми стояли, був великий дубок. Я догадався, що робити.

– Ксеню, зліземо на цього дуба – тут не так страшно ночувати.

– Та я не злізу – високий.

– Дарма, я тебе підсадю. Лізь спершу ти!

І я, скільки було в мене хлоп'ячої сили, став підсаджувати її на дубок. На наше щастя, перша гілка була не високо, і Ксеня вхопилася за неї. За нею поліз і я, та тільки виліз на гілку, щось як крикне жалібно та голосно, аж по всьому лісі розітнулося. Я ввесь похолов. Дивлюся, вилетіла з лісу велика сова. Щось тріпалось, пищало у неї в кігтях. Вона кілька разів нечутно махнула своїми м'якими крилами і сховалася в темряві. Увесь трясучися з переляку, я поліз вище і сів на гілці біля Ксені. Чую, вона шепоче мені:

– Василю, що то таке?

– Нічого, то сова піймала пташку.

– Страшно, Василю!..

Сидимо, мовчимо. Нічого не чуть. Я не знаю, чи довго ми там сиділи, тільки бачимо – на небі, над зрубом, щось зайнялося.

– Що воно? – шепоче Ксеня.

– Не знаю: може, горить де, – так проміння на небі від пожежі.

Ще трошки посиділи – палає все дужче та дужче. Ось уже видно, як щось округле витикається з-за кущового верховіття.

Більше, більше...

– Та це ж місяць! – зрадівши, кажу я Ксені. – Тепер добре буде.

– А що хіба?

– Та видніше, а то бач, як темно.

Місяць потроху вплив, увесь червоний, вогняний. Далі почав більшати, підбивсь угору. Зробилося зовсім видно: листя на кущах заблищало, як срібне; пробиваючись крізь густе верховіття, простяглися додолу і по землі ясні смуги м'якого світу. Веселіше немов зробилося.

Чуємо, щось затріщало долі⁹⁹. Затаїли духа, слухаємо. На прогайльовину вибігло зайчєня, стрибнуло раз, удруге і сіло, настороживши вушка. Шерстинки на йому аж блищали від місяця. Посидівши трохи і понюшивши носом, воно, мабуть, почуло щось непевне, стрибнуло і зникло в кущах.

– Ксеню, про віщо ти думаєш?

– Так...

– А в мене думка про те, що нас, мабуть, шукатимуть.

– Хто?

– Татко мій.

– Вони не знайдуть, ліс великий.

– Чому не знайдуть? Знайдуть!..

«А що, як справді не знайдуть?» – промайнуло в голові.

Мені знову схотілося плакати. Тільки не заплавав: страшно та й сором Ксені було.

Сидимо, мовчимо... Минула година, друга...

Господи! Ми обоє здригнулися, тріщання, гук по всьому лісі... Що це? Вовки? Може, ведмідь навіть? Ох, страшно, страшно!.. Чую, Ксеня вчепилася за мене, тремтить уся. А ревіння чи гукання ще більше, ще дужче щось ламається, тріщить. Ох!.. Це ж, мабуть, лісовик...

---

⁹⁹ Долі – внизу.

– Агов!.. Василю-у-у!..

Що це? Наче мене гука?

– Василю!

– Чуєш? Немов кличуть, – шепоче Ксеня.

– Цить!

Знов: – Василю! – Так це ж кличуть, їй-бо кличуть! Ще трохи підждав, послухав... Батьків голос зовсім добре чути. Знайшли, знайшли! Ми так зраділи, що трохи не попадали з дерева.

За кілька хвилин батько вів нас обох за руки з лісу.

Ксеня цієї ночі в нас ночувала.

VI

Хоч за вночішню мандрівку Ксеню таки попобила мачуха, але ж з того часу ми не розлучалися. Брати мої були дуже старші від мене, з сестрами я й передніше не ладнав – Ксеня стала мені другом. Я навіть хлопців покинув і тільки все виглядав, коли ж це вона вихопиться від своєї мачухи. З самою Ксенею я тільки й був тоді щасливий.

Щасливий, та не зовсім. Правда, мої батько й мати не сварилися на мене, що я товаришую з дівчиною та ще й з убогою сиротою, але мачуха Ксенина – ця нам дошкуляла¹⁰⁰.

Батько Ксенин був батіг з клоччя¹⁰¹: що жінка казала, те він і робив. Ксеня одна зосталась од першої жінки, а в мачухи було ще двоє дітей, і Ксеня мусила їх доглядати з ранку й до вечора. Одно саме бігало, друге вона у возику возила. Вивезе на вулицю – я жду. Стрінемося, почнуться наші іграшки, і веселі й щасливі ми тоді.

Але Ксені доводилось і терпіти за наші гулянки. Почалося воно так.

Раз ми загулялися удвох і не побачили, як дитина випала з возика і набила собі лоба. Мачуха ввечері вздріла гулю на лобі в дитини і напалася на Ксеню. На лихо тут лучилася сусіда – вона часто бачила нас з Ксенею на вулиці – і розказала мачусі, що ми бавимось вдвох.

– А, так ти тільки з хлопцями ганяти!

І лайка, і бійка посипалися на мою Ксеню.

З того часу нам доводилося ховатись од усіх і сидіти вдвох де-небудь у суточках¹⁰², щоб ніхто не бачив, бо щоразу, як довідається мачуха, Ксеня бита.

Мене дуже вражало це, і я скоро став так ненавидіти ту мачуху, що не міг її згадувати без злості.

Одного разу якось ми сиділи в нашому дворі. Дитини Ксеня не взяла, бо та заснула, та й мачуха була дома, а Ксені якось пощастило втекти до мене. Ми довгенько вже сиділи й гралися, забувши про все лихо, коли зненацька почули над собою голос:

– Ах ти погань!.. Ба, де вона! Дитина кричить, а вона тут!

Ми обоє зірвалися на ноги. Перед нас була її мачуха.

– Бач, грається! От я ж тобі!

І вона вхопила Ксеню за волосся й хотіла тягти. Ксеня не оборонялася, тільки затулила обличчя руками.

– Іди, нетіпахо¹⁰³!

Ксеня скрикнула – мачуха потягла її.

---

¹⁰⁰ Дошкуляти – виводити з терпіння, з рівноваги, досаждаючи словами, діями.

¹⁰¹ Батіг з клоччя – про слабовільну, слабохарактерну людину.

¹⁰² Бути у суточках – у скрутному, безвихідному становищі.

¹⁰³ Нетіпаха – неохайна, неакуратна дівчина, жінка.

Я не стерпів більше. Мені вдарило в голову; сам не розуміючи, що роблю, я кинувся на мачуху і стусонув її кулаком у груди.

– Як ви смієте її бити! Як смієте! – кричав я і знову бив нашого ворога.

Мабуть, мачуха спершу аж злякалась од такої несподіванки, бо не боронилася. Але через хвилину вона вхопила мене за руки і, як пірце, кинула об землю.

– Ах ти ж кляте собака!.. Ба, яке!.. Ба, з ким вона подругує! Ну, ти ж мені знатимеш...

І поки я лежав на землі, вона витягла з двору Ксеню. Вибіг на гвалт брат і зупинив мене, бо я хотів бігти за їми...

Ксеню так побила мачуха, що вона з тиждень хвора була...

Та в нас не тільки цей ворог був. Хлопці помітили, що я товаришую з дівчиною, і почали з нас сміятися. Ми терпіли їх глузування довго, але одного разу я таки не вдержавсь.

Була неділя, і ми з Ксенею вийшли на вулицю до хлопців і дівчат. Гуляли в м'яча. Я щось не так зробив.

– Ну, вже цей дівчачий хвіст! – крикнув мій колишній приятель Івась.

– Ну, що хіба? – відказав я.

– Та що! За коростявою¹⁰⁴ Ксенькою вже й грання всі позабував.

– Вона не коростява! – скрикнув я.

– Коростява!

– Брешеш! Ти не смієш цього казати!

– Не смієш! Велика цяця його задрипана Ксенька!

– Цить!..

– Де ж пак! Так ось і мовчатиму! Бачите, хлопці, який парубок – уже за дівкою ганя, за коростявою.

І він, підстрибуючи на одній нозі, почав приспівувати:

Ой ти, Василю, ой ти!
Куди до тебе зайти?
По загуменню¹⁰⁵, Ксеню,
Сховаємось у ячменю!

Хлопці зареготали. Я кинувсь на Івася і вхопив його за груди.

– Цить, а то битиму!

– Поки битимеш, то я тебе швидше!

І він ударив мене межи очі. Кров линула мені з носа.

Як опечений кинувся я на Йвана. Він був дужчий од мене, але в цю хвилину в мене удесятеро побільшало сили. Я звалив його і почав дубасити, по чому влучав, кулаками.

Ледве нас розведено. Мені й самому не трошки впало, але з того часу ніхто вже не сміявся з нас, як ми були вдвох, – боялися. Та ми й не ходили більше на вулицю.

VII

Поминув рік.

Це було на третій день зелених свят. Наші поїхали в Таранівку на ярмарок. Вони думали й мене взяти, але я не схотів: я знав, що Ксенині батько й мачуха теж думають їхати і заберуть з собою обох дітей.

Ми з Ксенею мали цілий день. Таке свято не часто бувало нам.

---

¹⁰⁴ *Коростява* – хвора на коросту.

¹⁰⁵ *Загумення* – місце за током.

Ми довго гралися у себе в дворі, аж поки Ксеня сказала:

– Знаєш що, Василю? Ходімо до річки в гай – там посидимо.

Ми пішли. Ідучи думали там гратися, але як прийшли, посідали над річкою мовчки. Сидимо... Річка хлюпочеться, гай над нами листям зеленим шелестить. Чую, Ксеня обняла мене, притулила свою щоку до моєї.

– Васильку!

– Що?

– Ти мене любиш?

– Люблю, Ксеню.

– А я тебе, Васильку, так люблю, так люблю, що хоч би ти мені що сказав, – усе б зробила.

– Усе?

– Усе! Що хоч – усе!

– Ну, а якби я сказав: плигни в річку?

– І плигнула б, хоч би зараз, – плигнула б.

І вона ще дужче пригорнулася до мене. Я поцілував її просто в очі і побачив, що вона плаче.

– Ксеню, голубко, чого ти?

– Ох, Василю, так чогось тяжко... Дома б'ють та лають... Он поїхали – хліба не кинули...

– Як то? Ти нічого ще не їла зранку?

– Нічого.

– Чому ж ти мені не сказала?

– Так... нащо? Я й без хліба перебуду.

Але я вже не слухав і біг додому. За кілька хвилин я повернувся з усякою їжею.

– Ксеню, голубко, їж!

Вона почала їсти, мішаючи хліб із слізьми. Попоїла трохи.

– Василю!

– Що, голубко?

– Знаєш... я думаю...

– Що?

– Я, мабуть, скоро вмиру.

– Отож-таки!.. Що це ти вигадала? Чого це ти?

– Не знаю... Тільки так мені тяжко, так тяжко. Мабуть, якесь лихо буде.

Я глянув на неї – біла-біла, як крейда, та болесна така...

Лихо справді склалось таке, якого ми зроду не сподівалися, склалось другого ж дня, після ярмарку. Пам'ятаю, я сидів дома в хаті на лаві і щось робив. Коли чую, двері рипнули в сінях. Одчинилися хатні – Ксеня, бліда, заплакана, кинулась до мене.

– Василю, голубчику! Беруть мене... оддають.

– Що? Кому оддають?..

– У найми... Вчора батько на ярмарку найняли мене. Приїхав сьогодні брати... Чоловік той...

– Куди брати? Як брати?..

– У найми в чуже село. Ох, Василю, сховай мене! Сховай де-небудь, або я вмиру, або втоплюся!

Вона вчепилася за мене, не пускала мене.

На крик увійшли батько. Не встигли вони спитатися, чого це ми плачемо, – чую, біжить хтось у хату. Одчинилися двері – мачуха.

Ксеня закричала не своїм голосом...

Батько відірвав мене від неї і виніс на руках у другу хату.

Я чув, як Ксеня кричала...

Її повезли, віддали...

І я більше не бачив її, ніколи не бачив... Мені сказано, що її мачуха віддала в містечко на п'ять років у найми. Я прожив ще два роки в рідному селі і не чув про неї нічого. Чув тільки, що жива. Потім батько віддав мене до міста вчитися. Як я там жив і що робив, – те не до речі тут оповідати; хай, може, іншим часом.

Але як повернувся я на деякий час додому, то чув, що її батько й мачуха з усією сім'єю переїхали жити кудись у інше село. Я питався про Ксеню. Казали: не знаємо.

Що з нею зробилося? Чи вона заробля собі хліб, тиняючися по чужих людях, по наймах? Чи досі вже спить у ямі, і літо засипа її могилу рясними квітками, а зима покрива холодним мертвим блискучим накриттям? Не знаю, не знаю... Тільки я її більше не побачив ніколи... ніколи...

Грицько

Грицько вибіг з хати веселий, радий. Батько оце тільки вернувся з міста і привіз йому дві цукерки і великого-великого бублика, такого великого та товстого, що, мабуть, він був більший од Грицькової голови. А проте, може, це Грицькові тільки здавалось, що бублик такий великий, бо хлопець так не часто їв бублики і все маленькі. А надто що тепер був піст – петрівка¹⁰⁶, їсти було мало чого: хліб, та борщ, та каша або просто хліб та борщ щодня. А тут бублик – такий великий!

Грицько вже роззявив рота та й хотів припасти до бублика своїми білими зубами, але зупинивсь – він мов хотів довше поласувати і почав крутити бублик у руках, нюхати, як він гарно пахне. Потім згадав, що бублик ще смачніший буде з вишнями.

«Піду в садок – нарву ягід!» – подумав Грицько і перестрибнув через перелаз¹⁰⁷ з двору в садок.

Садок був невеличкий, але рясний. Нешироким поділком¹⁰⁸ він простягсь аж до річки, мало не до самісінької кручі. Тут були яблуні, сливи, вишні, – вишень найбільше. Віти так і гнулись під спілими червоними ягідьми.

Грицько підскочив до вишні і хотів рвати ягоди, але ту ж мить зупинивсь.

Під вишнею стояв невеликий, як і Грицько, років десяти хлопець, але низенький, присадкуватий¹⁰⁹. Це був Семен, сусідин Мотрин син. Мотря була вдова і жила сумежно¹¹⁰ з Грицьковим батьком, її садок теж був сумежно з його садком. Та хоч і сусіди були Грицько та Семен, але ніяк не могли поладнати. Грицько був говіркий, веселий, любив пореготатися; Семен був мовчазний та похмурий. Грицько часто дивувався, чого це і Семен, і його мати все такі похмурі, і одного разу спитавсь про це в матері. Матері часто доводилося зчиняти з Мотрею спірку то за свиней, то за курей, і вона сказала:

---

¹⁰⁶ *Петрівка* – піст перед Петровим днем, православним церковним святом на честь апостолів Петра й Павла.

¹⁰⁷ *Перелаз* – певним чином обладнана частина огорожі; місце, де перелазять або переступають, перескакують і т. ін. через неї.

¹⁰⁸ *Поділок (подол)* – місце, де щось розділяється, роз'єднується; лінія, яка розділяє, роз'єднує що-небудь.

¹⁰⁹ *Присадкуватий* – невисокий на зріст, але міцний, кремезний.

¹¹⁰ *Сумежно* – суміжно.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.